

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Beynəlxalq ticarət və gömrük işi»
ixtisası üzrə təhsil alan 2892-cı qrup tələbəsi Quliyev Nicat Qadir oğlunun
«Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət əlaqələrində neft
strategiyasının rolu» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I Fəsil. Beynəlxalq ticarət və kapital axınlarının hərəkətinin qarşılıqlı təsirinin nəzəri-metodoloji əsasları

- 1.1 Beynəlxalq ticarətin nəzəri əsasları və iqtisadi inkişafda rolunun təkamülü.
- 1.2 Beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətinin liberallaşdırılmasının qarşılıqlı təsir mexanizmi
- 1.3 Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətində iştirakının xüsusiyyətləri.

II Fəsil. Azərbaycan iqtisadiyyatında neft amilinin sosial-iqtisadi rolunun tədqiqi

- 2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında neft potensialının rolu.
- 2.2. Neft potensialının iqtisadi dövriyyəsi investisiya və struktur amilidir.
- 2.3. Neft sənayesinin sosial iqtisadi mahiyyəti və onun rolunun tədqiqi.

III Fəsil .Neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın perspektiv sahələrinə yönəldilməsi istiqamətləri

- 3.1. Neft gəlirlərinin paylanması və istifadəsi prinsipləri
- 3.2. Neft sənayesinin perspektiv inkişafının təkmilləşdirilməsi

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə təsir edən amillərin sayı və xarakteri daima dəyişməkdədir. Elmi-texniki tərəqqinin birbaşa və dolaylı effektləri sayəsində yaranan yeni təsir amillərinin dəyərləndirilməsinə yanaşmaların mühüm bir özəlliyi, onların klassik hesab edilə biləcək amillərə – kapital və ticarət axınlarına təsiri prizmasından qiymətləndirilməsidir. Dünya təcrübəsi və iqtisadi məntiq sübut edir ki, iqtisadi inkişafın bütün təsir parametrləri baxımından kapital və ticarətin hərəkəti qarşılıqlı effektdə malikdirlər və hətta kənar faktorlara onların təsirləri arasında ölçülə bilən və hiss ediləcək korrelyasiya vardır.

Dünya təsərrüfat sisteminin inkişafında çağdaş təsir amillərinin sayı yetərinçə çoxdur. Onlar bir-birindən ciddi fərqlənsələr də, qarşılıqlı tamamlama və gücləndirmə effektinə malikdirlər. Məsələn, son 10-15 ilin təcrübəsi göstərir ki, heç bir şübhəyə yer qoymadan demək olar ki, qloballaşma prosesinin nüvəsində geoiqtisadiyyat durur. Geoiqtisadiyyat isə milli sərhədlərdən kənara çıxaraq beynəlmilləşmiş təkrar istehsal sisteminə əsaslanır.

Dünya ticarəti sisteminə nəqliyyat və telekommunikasiya texnologiyaları da təsir göstərir. Həmin təsir nəticəsində xammal ehtiyatlarının, əmtəə və xidmətin yerdəyişməsi çox sürətlənmiş, əmtəə dövriyyəsi bazarında keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Hazırda bir əməliyyat günü ərzində kapital məsafə fərqiindən asılı olmayaraq bir ölkədən başqa ölkəyə, regiondan-regiona çox rahatlıqla ötürülə bilər.

Öz fəaliyyət dairələrini və formalarını sürətlə genişləndirən transmilli korporasiyalar isə dünyanın müxtəlif hissələrində istehsalı əlaqələndirə bilər. Digər tərəfdən isə beynəlxalq rabitənin elektron vasitələrlə həyata keçirilməsi sayəsində informasiya və nəqliyyat xərcləri kəskin şəkildə azalmışdır. Beləliklə, transaksiya xərcləri kəsərliliyi (Kouz teoremi) dəyişməkdədir. Belə ki, yüksək elmtutumlu texnologiyalar qloballaşmanın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilərək beynəlxalq dövriyyəni asanlaşdırır. Bu isə ixrac və idxalın payını artırır, regional iqtisadiyyatı

daha sürətlə ümumdünya əmək bölgüsü sisteminə daxil edir. Nəticədə müxtəlif ölkələrin xarici ticarətinin və pul bazarının dünya miqyasında ümumi liberallaşması, istehsal və məhsulun satış şəbəkəsinin beynəlmilləşməsi, yeni texnologiyaların sürətli mənimsənilməsi baş verir. Bütün bunlar əmtəə, xidmətlərin, eləcə də kapitalın beynəlxalq axınını daha yüksək sürətlə və maneəsiz hərəkətini gerçəkləşdirir. Bu prosesə cəlb olunmuş ölkələrin sənaye istehsalı yeni mərhələyə qədəm qoyur. Ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal edilən məhsulun bu ölkələrin sərhədlərindən kənara çıxması, müəssisələrin dünya əmtəə dövriyyəsi bazarına daxil olması nəticəsində baş verir. Qloballaşma şəraitində müxtəlif ölkələrin istehsal və əmtəə dövriyyəsi strukturları qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılı vəziyyətə düşür. Bu proses xarici transsəhmlərin miqdarının artması ilə müşayiət olunur və yeni beynəlxalq əmək bölgüsünə səbəb olur. Belə bir şəraitdə milli sərvətin yaradılması başqa ölkələrin təsərrüfat subyektlərindən yüksək dərəcədə asılı vəziyyətə düşür.

Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında prioritet sahələrdən biri olan neft sənayesi özünəməxsus tarixi inkişaf yolu keçmiş, ölkənin aparıcı sahələrindən biri olub, ölkənin makroiqtisadi inkişafında mühüm rol oynayaraq, onun sosial-iqtisadi durumunun tərəqqisinə, sosial-mədəni səviyyəsinin yüksəlişinə və milli şüurunun formalaşmasına güclü təkan vermişdir. Hazırda respublikamızın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olunduğu dövüdə bu sənaye sahəsinin inkişafının makrosəviyyədə tədqiq edilməsi nəzəri və praktiki cəhətdən daha aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya təcrübəsi və bu gün mövcud olan iqtisadi nəzəriyyələr sübut edir ki, müasir dövüdə neft sənayesindəki neft hasilatından səmərəli istifadə üçün əlverişli şərait yaratmadan ölkədə davamlı iqtisadi artıma nail olmaq mümkün deyildir.

XX əsrin sonundan, xüsusən Sovet dövründə, Azərbaycan neft sənayesinin bütün sahələrində böyük potensial yaranmışdır. Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin sürətli inkişafı bu sahənin və digər sahələrin infrastrukturunun inkişafına səbəb olmuşdur. Neft sənayesi və onun infrastrukturasına uyğun sahələrdə böyük təhsil ocaqları, elmi-tədqiqat və təcrübə sınaq institutları yaradılmış və inkişaf etdirilmişdir. Bu inkişaf Respublikada nəqliyyatın bütün

növlərinin, elektrik enerjisi istehsalı və paylanması, rabitənin, tikintinin, neftkimya və neftmaşınqayırma komplekslərinin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycan müasirlik əldə etdikdən sonra onun infrastrukturasının regional inkişafında yeni təsərrüfat konturları yaranmağa başlamışdır. Respublika iqtisadiyyatının xarici bazarlara çıxmasını təmin edəcək yeni nəqliyyat yollarının tikintisində, kommunikasiya əlaqələri formalaşmaqdadır və bu əlaqələrin inkişafında neft sənayesinin rolu böyükdür.

Müasir iqtisadi münasibətlər çərçivəsində maksimum xeyir götürmək istəyən hər bir ölkə balanslaşdırılmış rəşional xarici iqtisadi siyasət yürütməlidir. Bunun üçün, birincisi, ticarət və əmtəə dövriyyəsinin liberallaşdırılmasının milli maraqlar əsasında ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalar, müqavilələr üzrə aparılması zəruridir. İkincisi, bir neçə ölkənin daxil olduğu inteqrasiya ittifaqları daxilində yeni şəraitdə şəffaflığa daha çox üstünlük verilməsi vacibdir.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə fəal iştirak edən ölkələrdən olması, beynəlxalq kapitalın iqtisadiyyatımızda təsirinin artması genişlənən inteqrasiya və qloballaşma şəraitində beynəlxalq xarici ticarət və kapital hərəkətinin müasir elmi nəzəriyyələr əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində araşdırılmasını zəruri edir. Belə elmi araşdırma, ilk növbədə, beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətinin nəzəri məsələləri, eləcə də beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətinin əsas xüsusiyyətləri təhlil və tədqiq edilməlidir. Dissertasiya işinin aktuallığını müəyyənləşdirən əsas mülahizələr məhz yuxarıda şərh edilən məntiqə əsaslanır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Neft hasilatının, nəqlinin səmərəli istifadə olunmasının nəzəri və praktiki məsələləri iqtisadi ədəbiyyatlarda müəyyən qədər öyrənilmişdir. Respublikamızın iqtisadçı alimlərinin əsərlərində son vaxtlarda bu problemin bəzi həlli məsələlərinə həsr edilmiş ayrı-ayrı monoqrafiyalar, kitablar, məqalələr dərc edilmişdir. Bunlardan, İ.H.Əliyev, A.Ş. Muradverdiyev, A.X.Mirzəcanzadə, A.A.Nadirov, Z.Ə.Səmədzadə, A.Ş. Şəkərəliyev, Ə.Q.Əlirzayev, N.A. Əliyev, Ə.M.Əhmədov, M.A.Mirzəyev, R.R. Əliyev, Ş.Q.Hacıyev, E.M.Hacızadə, M.Meybullayev, D.Dadaşov, M.E. Kərimov, Ç.A.Sultanov, K.S.Kərimov, Devud Vudvord, rus iqtisadçılarından

Y.K.Şafrannik, L.İ.Abalkin, L.A.Alkeviç, B.A.Solovyov, B.A.Çernov və başqalarının əsər və məqalələrində öz əksini tapmışlar. Lakin bu ədəbiyyatlarda milli iqtisadiyyatın formalaşmasında neft amili konkret tədqiqat obyektini kimi tədqiq edilməmişdir. Bu gün dünya iqtisadiyyatının inkişafında, dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsində neft amilinin xüsusi yeri vardır. Məhz bu cəhətdən dissertasiya işi neftçixarma sənayesinin, nəqlinin inkişafı və ondan səmərəli istifadə edilməsi istiqamətlərinin kompleks təhlili və neft gəlirlərinin sosial-iqtisadi nəticələrinin proqnozlaşdırılması ilkin olaraq tədqiq olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Azərbaycanda neft-qaz hasilatına uyğun neft və qazın satışından, onun dünya bazarına nəqlindən gələn gəlirlərin hesablanması və iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə uyğun olaraq istifadə edilməsinin metodiki-təşkilati problemlərini həll edən konkret mexanizmlər, təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli qarşıya qoyulur:

1) Azərbaycanda neft və qaz yataqlarının müəyyən edilməsində nəzəri və praktiki mülahizələri ümumiləşdirib, onun perspektiv inkişafı və meyllərin əsas istiqamətlərinin əsaslandırılması;

2) Neft və qaz hasilatının artırılmasında xarici investisiyaların zəruriliyini və həcmi əsaslandıraraq, onun ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi üçün investisiya mühitinin yaradılması prinsiplərinin müəyyən edilməsi;

3) Neft sənayesində investisiya siyasətinin bütövlükdə əsas istiqamətlərini, neftin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafındakı rolunun artırılması məqsədi ilə strateji planlaşma və idarəetmə mexanizmlərini əsaslandırmaq;

4) Neft sənayesində həyata keçirilən investisiya siyasətinin iqtisadi nəticələrinin proqnozunu vermək;

5) Neft gəlirlərinin hesablanması metodikasını və iqtisadi-riyazi modellərini vermək;

6) Neftin və qazın gəlirlərinin hesablanması metodologiyasında xərclər amilini müəyyənləşdirməklə, perspektivdə səmərəli xərc strukturunun əsaslandırılması;

- 7) Neft Fondunun rolunu və onun təkmilləşmə istiqamətlərini vermək;
- 8) Ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin inkişafına lazım olan investisiyaların hesablanması və neft gəlirlərinin investisiya mənbəyi kimi istifadəsinin yollarını əsaslandırmaq;
- 9) Seçilmiş prioritet sahələrə lazım olan investisiyaların yaradılmış fondakı neft gəlirlərinin prioritet sahələrə yönəltməklə bu sahələrin inkişafının sosial-iqtisadi səmərəsini yüksəltmək, həmin sahələrin region iqtisadiyyatında rolunu qiymətləndirmək üçün tövsiyələr vermək.

Tədqiqatın obyektı. Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı, ona uyğun və ondan asılı olan digər prioritet sahələrinin inkişafının dinamikası və əsas istiqamətləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir

- respublikada neft və qaz hasilatının artırılması üçün lazım olan xarici investisiyanın ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasının investisiya mühiti hərtərəfli tədqiq edilmiş və onun təkmilləşdirilməsi yolları verilmişdir;
- neft sənayesinə qoyulan investisiyalar və onun nəticəsi olaraq neft və qaz hasilatının artırması qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməklə həmin sahələrin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsinin metodikası verilmişdir;
- çıxarılan neft və qazın dünya bazarına çatdırılması üçün çəkilən kəmərlərin daşımada səmərəli istifadəsi yolları, paralel və eyni koridordan keçmələrinin üstünlükləri tədqiq edilmişdir və iqtisadi-təşkilati mexanizmləri əsaslandırılmışdır;
- neft sənayesinə “İqtisadi klasterin” tətbiqinin elmi əsasları öyrənilmiş, onun tətbiqinin metodiki əsasları verilmişdir;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının prioritet sahələri neft hasilatı ilə əlaqədar riyazi modellər əsasında təhlil edilmiş və həmin sahələrin seçilməsinin meyar və göstəriciləri verilmişdir;
- xam neftin və qazın satışından toplanan vəsaitlərin toplanması səmərəli təhlil edilərək perspektivdə prioritet sahələr üzrə yönəldilməsi əsaslandırılmışdır.

I FƏSİL. BEYNƏLXALQ TİCARƏT VƏ KAPİTAL HƏRƏKƏTİNİN QARŞILIQLI TƏSİRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.

1.1. Beynəlxalq ticarətin nəzəri əsasları və iqtisadi inkişafda rolunun təkamülü

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən çox inkişaf etmiş formasının beynəlxalq ticarət olması iqtisadçılar tərəfindən birmənalı qəbul olunur. İqtisadçı alimlər bəzi hesablamalara əsaslanaraq hazırda dünyada beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ümumi həcmnin 80%-dən çoxunun beynəlxalq ticarətin payına düşməsinə qeyd edirlər. İstənilən ölkənin iqtisadiyyatı üçün xarici ticarət mühüm əhəmiyyət kəsb edir. «Hər hansı bir ölkənin iqtisadi nailiyyəti onun xarici ticarətinə əsaslanır. Dünya iqtisadi sistemindən təcrid olunmuş sağlam iqtisadiyyat qurmaq hələ heç bir ölkəyə nəsis olmamışdır». (Saks Dc.)

Beynəlxalq ticarət müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçıları arasında beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında yaranan mübadilə üzrə əlaqə forması olub, bu ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərini ifadə edir. Xarici ticarət anlayışı isə ölkənin başqa ölkələr ilə əmtənin dəyərinin ödənilməsi şərti ilə mübadiləsinin, o cümlədən ölkəyə daxil olmasını (idخال) və ölkədən çıxarılmasını (ixrac) ifadə edir.

Beynəlxalq ticarət dünyanın bütün ölkələri arasında həyata keçirilən məcmu əmtəə və xidmətlər dövriyyəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, «beynəlxalq ticarət» termini dar mənada da işlənir. Bu zaman həmin anlayış müəyyən ölkələr qrupuna aid edilir. Məsələn, inkişaf etmiş sənaye ölkələri arasında əmtəə və xidmətlərin məcmu dövriyyəsi, müəyyən qitə ölkələri arasında məcmu əmtəə dövriyyəsi, inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında əmtəə dövriyyəsi və s. «beynəlxalq ticarət» adlandırılır.

Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin ilkin forması olan xarici ticarət əməyin beynəlxalq bölgüsünün təsiri altında yaranmışdır. Bu bölgü ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal edilən məhsulların mübadiləsinə, dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, heç bir ölkə daim inkişaf edib artan ictimai tələbatlarını ödəmək üçün zəruri olan bütün ehtiyatlara əmtəəlik deyildir. Bu səbəbdən ölkə özündə olmayan

ehtiyatları başqa ölkələrdən almaq məcburiyyətində qalır. Əmtəə və xidmət ticarəti bütün ölkələr, o cümlədən zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün mümkün prosesdir. Əgər ölkənin xarici ticarətdə tələbat olan əmtəələri yoxdursa, bu halda ölkə turizm üçün yararlı ekoloji təmiz zonalarını, maraqlı, diqqəti cəlb edən yerlərini mübadilə predmetinə çevrir. Xarici ticarət bütün ölkələr üçün ictimai gəlir mənbəyi olub iqtisadi inkişaf, artım üçün əlavə imkanlar yaradır. Xarici ticarət ölkələr arasında müəyyən asılılıq yaradır. Hər bir ölkə xarici əmtəə və xidmətləri öz ölkə əhalisinin tələbatını ödəmək üçün alır.

Beynəlxalq ticarət əmək məhsullarının (əmtəə, xidmət, intellektual mülkiyyət obyektləri) dünya ölkələri arasındakı beynəlxalq mübadiləsidir. Beynəlxalq ticarət beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sahəsi, dünyanın bütün ölkələrinin xarici ticarətinin məcmusu, toplusudur. Beynəlxalq ticarət iki qarşı-qarşıya gələn prosedən -ixrac və idxaldan ibarətdir.

Beynəlxalq ticarətin əsas iştirakçıları xarici ticarət müəssisələri, dövlətlər, ölkələr qrupları, eləcə də fiziki şəxslərdir. Onlar ixracatçılar və idxalatçılar adlandırılır.

Beynəlxalq ticarət çoxspektrli, çoxyönlü fəaliyyətdir. Beynəlxalq ticarət alqı-satqıya çıxarılan əmtəələrin xüsusiyyətlərinə görə, yaxud əmtəə üzrə ixtisaslaşma meyarı əsasında təsnif edilir. İqtisadiyyata dair elmi tədqiqat işlərində müxtəlif təsnifatlara rast gəlmək mümkündür. Belə təsnifatlarda beynəlxalq ticarətin fərqli növləri öz əksini tapır. Məsələn, ədəbiyyatda qeyd alınan təsniflərin birində dörd növ fərqləndirilir: 1) hazır məhsullar üzrə xarici ticarət; 2) maşın və avadanlıqlar üzrə xarici ticarət; 3) xammal üzrə xarici ticarət; 4) xidmətlər üzrə xarici ticarət.

Başqa bir təsnifatda isə ilkin emalı keçmiş əmtəələrin ticarəti və xammal ticarəti adları altında iki növ qeyd olunur . R.Həsənov beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin, əməkdaşlığın fərqləndirilən tərkib hissələrini göstərərəkən əmtəələrlə ticarəti və xidmətlərlə ticarəti ayrıca qeyd etmişdir .

Göründüyü kimi, əmtəə üzrə ixtisaslaşma meyarına görə təsnifatın dəqiqləşdirilməsi lazım gəlir. Təsnifatda göstərilən əmtəə xidmət növlərindən istifadə

etmək, onları mübadiləyə xarici ticarətin predmeti kimi dünya bazarına çıxarmaq nöqtəyi-nəzərindən beynəlxalq ticarətdə iştirak edən ölkələr arasında fərqli xüsusiyyətlər aşkara çıxır. Bəzi ölkələr təsnifdə göstərilmiş əmtəə və xidmət növlərinin müəyyən növlərinin ticarətinə üstünlük verirsə, başqa ölkələr bu məsələdə fərqli mövqe tuturlar. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrin ixrac əməliyyatlarında xammalın payı, ilkin və sonrakı emalı keçmiş hazır məhsulların payından az olur.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının növündən asılı olaraq beynəlxalq ticarətin aşağıdakı qruplara ayıra bilərik: 1) hazır məhsulların ixracı və idxalı; 2) xammal formasında əmtəə və yarımfabrikatların sonrakı emal məqsədi ilə ölkədən çıxarılması və emal edildikdən sonra yenidən ölkəyə gətirilməsi; 3) əmtəənin müvəqqəti idxalı və ixracı (əmtəə beynəlxalq müsabiqələrdə, sərgilərdə təqdimat mərasimlərində nümayiş etdirilmək üçün ölkədən çıxarılır və bu tədbirlərdən sonra yenidən ölkəyə gətirilir); 4) reeksport və reimport; 5) bir beynəlxalq transmilli kompaniyaya aid əmtəənin ixracı və idxalı; 6) qarşılıqlı kompensasiya ticarəti; 7) valyutasız əmtəə mübadiləsi sövdələşməsi (əmtəənin haqqının ödənilməsi natural formada başqa əmtəələrlə aparılır); 8) pul əsaslı ticarət kompensasiya sövdələşməsi; 9) sənaye kompensasiya sövdələşməsi.

Beynəlxalq ticarətin əmtəə strukturunun təhlili zamanı standart beynəlxalq ticarət təsnifatı (SBTT) nomenklaturası tətbiq olunur. SBTT on əmtəə qrupunu əhatə edir. Bu on qrup üç bölmədə birləşdirilir: ərzaq, yanacaq və xammal; hazır məhsullar və yarımfabrikatlar; digər məmulatlar. Qeyd etmək lazımdır ki, 1960-cı ildən başlayaraq dünya ixracının əmtəə strukturu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İxracda xammal, yanacaq və ərzağın payı azalmış, hazır məhsulların, yarımfabrikatların, eləcə də digər əmtəələrin payı artmışdır. Aydın ki, beynəlxalq ticarət bazarına ixrac sahəsində fəal qoşulmaq ixracatda payı artmış əmtəə və xidmətlərin istehsalına diqqət artırılmasını şərtləndirir. Lakin bu istiqamətdə əsaslı uğurların qazanılmasının özünəməxsus çətinlikləri vardır. Məsələn, hazır məhsul və yarımfabrikatların ixracı maşın və avadanlıqların yeni modifikasiyalarının yaranması ilə səciyyələnir. Lakin belə maşın və avadanlıqların məhdud sayda ölkələrdə istehsalı,

bunun nəticəsində həmin ölkələrin bu əmtənin əsas ixracatçısına çevrilməsi meylə aşkar hiss olunur. Təbii ki, belə ixracatçılar sırasına qoşulmaq obyektiv səbəblərdən olduqca çətin məsələdir. Digər hazır məhsullar sırasında çuqunun və poladın kimya sənayesi və tekstil məhsullarının, ixracatında artım müşahidə olunur. Göstərilən məhsulların hər birinin istehsalı müəyyən ehtiyat və imkanların mövcudluğunu tələb edir.

Beynəlxalq və xarici ticarətin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadiyyatda aşağıdakı göstəricilər qrupundan istifadə olunur: 1) əmtə dövrüyyəsi – müəyyən dövr üçün cari qiymətlərlə ixrac və idxalın dəyər həcmi; 2) əmtə strukturu – dünya ixrac strukturunda müxtəlif əmtə qruplarının nisbəti; 3) coğrafi struktur – qitə, region, dünyanın müəyyən hissəsindən asılı olaraq dünya ticarətinin strukturu.

Dünya ticarətinin çoxəsrlik tarixinin olması, bu sahədə xeyli sayda müxtəlif yönlü araşdırma və tədqiqatların aparılması xarici ticarətdə iştirak edən ölkələrə bu ticarətin nəzərəcarpacaq dərəcədə gəlir qazandırmasından irəli gəlir. Belə tədqiqatlar zaman keçdikcə müəyyən konkret nəzəriyyələr çərçivəsində qruplaşdırılmışdır. Beynəlxalq ticarətin ümumi nəzəriyyəsi xarici ticarətdən alınan gəlirin əsasında nəyin dayanması, eləcə də xarici ticarətin istiqamətlərinin nəyin əsasında müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq ticarətin aşağıdakı əsas nəzəriyyələri fərqləndirilir: 1) beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyəsi; 2) beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsi; 3) Hekşer-Olin modeli; 4) Samuelson və Stolper konsepsiyası; 5) Leontyev paradoksu; 6) Vernon və Kindelberq nəzəriyyəsi; 7) Maykl Porterin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi.

Beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyəsi. Beynəlxalq ticarətin nəzəri əsasları XVIII əsrin sonu -XIX əsrin əvvəllərində tanınmış ingilis iqtisadçıları A.Smit və D.Rikardo tərəfindən yaradılmışdır. A.Smit «Təbiət və xalqların zənginliyinin səbəbləri haqqında tədqiqat» əsərində (1776) mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

Məlumdur ki, XVIII əsrin sonunda xammal ticarəti geniş yayılmışdı. A.Smitin nəzəriyyəsi də məhz xammal ticarətinin xüsusiyyətləri və əsasları zəminində

yaradılmışdı. Bu nəzəriyyədən irəli gələn əsas nəticə dövlət üçün xarici bazarda yalnız əmtəə satışının deyil, əmtəənin alışının da sərfəli olmasının sübut edilməsində ifadəsini tapmışdır. Məsələn, sitrus bitkilərinin beynəlxalq əmək bölgüsünə görə tropik ölkələrdə becərilməsi daha əlverişlidir. Bu cür bitkilərin daha əlverişsiz şəraitdə və ya iqlim yerlərində becərilməsi özünü doğrultmur. Ona görə də, belə bitkilərin meyvələrinin onların yetişdirdiyi ölkələrdən alınması sərfəlidir. A.Smitin bu nəzəriyyəsində mövcud təbii və əldə olunmuş üstünlüklər əsasında ölkələrarası ticarət axını izah edilmişdir.

D.Rikardo özünün «Siyasi iqtisadın və vergilərin əsasları» (1817) əsərində qarşılıqlı sərfəli ticarətin və bu sahədə beynəlxalq ixtisaslaşmanın daha ümumi prinsipləri şərhini tapmışdır. Bu əsərə Smit modeli də xüsusi hal kimi daxil edilmişdi. D.Rikardo müqayisəli üstünlüklər qanununu irəli sürür. Həmin qanuna görə, hər bir ölkə elə məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşır ki, bu məhsulların istehsalına əmək məsrəfləri başqa ölkələrlə müqayisədə az olur.

İqtisadçı klassiklərin beynəlxalq ticarətlə bağlı təsəvvür və baxışları, elmi mülahizələri merkantilistlərin ideyaları ilə qaynaqlanmışdır. Bu ideya və baxışlar David Rikardonun müqayisəli üstünlüklər konsepsiyasının yaranmasında müstəsna rol oynamışdır. Belə bir konsepsiyanın yaradılması dövlətin son əmtəə və xidmətləri istehsal edərək beynəlxalq ticarətdə effektiv iştirak etmək və milli rifahı yaxşılaşdırmaq imkanlarını öyrənmək fəvqündə həyata keçirilmişdir. Həmin dövrdə kapitalın ölkələrarası miqrasiyası iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətli vasitə kimi qiymətləndirilmirdi.

D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi özünün nəzəri əhəmiyyətini müasir dövrdə də itirməmişdir. Bu nəzəriyyə çağdaş zamanda müəyyən mənada şəklini dəyişmiş formada beynəlxalq ticarətin müasir quruluşunun səciyyələndirilməsinə xidmət edə bilər. D.Rikardo nəzəriyyəsinin zəif cəhəti onun daha çox istehsalın yalnız bir amilinə - əməyə əsaslanmasındadır. Məhsulun bir vahidinin istehsalında əməyə çəkilən xərclər nisbəti dünya əmtəə bazarında qiymətlər nisbətini təyin edirdi. Bundan başqa, qiymətdə nəqliyyat xərcləri nəzərə

alınmırdı. Halbuki bu xərclər müəyyən səviyyəyə çatdıqda bəzi əmtəələrin ixracını onların istehsalına sərf olunan əmək xərclərinə görə nisbi üstünlüyünə baxmayaraq qeyri-effektiv edirdi. Yüksək nəqliyyat xərcləri ilə bağlı real şəraitə bu nəzəriyyənin tətbiqi zamanı istehsalın xaricdə təşkili gerçəkləşir. Bu isə kapitalın ixracı deməkdir. Kapital ixracı isə bu nəzəriyyədə öz yerini tapmamışdı və onun mobilliyi qəbul olunmurdu.

Mühüm mahiyyətinə görə faktiki olaraq D.Rikardo, beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyəsinin banisi hesab edilir. Bu nəzəriyyə iqtisadçıların daim diqqət mərkəzində idi və şübhəsiz onun yeni istiqamətdə inkişafı labüd sayılmalıdır. Eyni zamanda, ümumi inkişaf tədricən kapitalın ixracını gerçəkləşdirmiş, dünyanın iqtisadi təcrübəsində kapital ixracı faktları artmış və onun səbəbləri, eləcə də nəticələri tədqiqatçılara yeni faktiki materiallar vermişdi. Məsələn, XIX əsrin birinci yarısında «dünya emalatxanası» rolunu oynayan İngiltərə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özünün intensiv inkişaf edən sənayesi üçün ucuz xammalın idxalına görə istehsal bazasını yaratmaq məqsədilə kapitalın ixracı sahəsində böyük işlər görür, beynəlxalq kapital hərəkəti təcrübəsinin genişlənməsi və öyrənilməsinə zəmin yaradırdı.

Beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsi. D.Rikardo ideyalarının davamçılarından biri olan Con Stüart Mill kapitalın beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemindəki rolu məsələsində öz sələflərindən xeyli irəli gedərək beynəlxalq xarici ticarətin neoklassik nəzəriyyəsinin əsasını qoydu. O, İngiltərənin kapital ixracatı təcrübəsini dərinlən öyrənərək ölkənin ixtisaslaşmasına uyğun xarici ticarətin genişləndirilməsində kapitalın əsas rolunu təyin etdi. Həmin dövrdə İngiltərə sənaye məhsulları istehsal edərək ixrac edirdi. Digər ölkələr İngiltərə kapitalının ixracı sayəsində bu ölkənin ucuz xammal və ərzaqla təchizatına yardımçı olurdular.

C.Mill göstərirdi ki, xammal mənbələrini təmin etmək üçün kapitalın ixracı, ümumiyyətlə ixracın xüsusi halıdır. Kapital ixracının məhz bu formasını araşdıraraq, C.Mill sahibkarı kapital ixracına sövq etdirən səbəbi aşkara çıxarmışdır. İqtisadçı alimlər bunu C.Millin əsas elmi nailiyyəti kimi qeyd edirlər.

C.Millin fikrinə görə sahibkarı kapital ixracına sövq edən əsas səbəb mənfəət normasının aşağı düşməsidir. İzafi kapital ehtiyatı yaranmış ölkələrdə bu kapitalı effektiv istifadə etmək imkanları tükənir və nəticədə bu kapitalın yerli qoyuluşu prosesində mənfəət norması aşağı düşür. Bu isə kapitalın xaricə – ondan daha yüksək mənfəət norması əldə etməyə imkan verən ölkəyə miqrasiyasına səbəb olur, kapital ixracına təkan verir. Belə olduqda kapital ixracı mənfəət normasının tənzimləyicisinə çevrilir, yığıcı imkanını təmin edir .

Beləliklə, C.Mill kapitalın mobilliyi fikrini irəli sürərək klassik nəzəriyyədə əsaslı şəkildə yer almış məhdud mobillik ideyasını dəyişdirmişdir. XIX əsrin sonlarında beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyəsi marjinal təhlillə zənginləşdirilmiş, inkişaf etdirilmiş və neoklassik iqtisadi nəzəriyyəyə yaradılmışdır. Bu sahədə C.Millin baxışlarının ilk davamçıları və onun ideyalarını inkişaf etdirənlər C.Keyns və Ç.Beystbeyl olmuşdur. Onlar bu qənaətə gəlmişlər ki, kapitalın bir ödkədən digərinə getməsinin, yerdəyişməsinin səbəbi kapitalın marjinal məhsuldarlığındakı fərqlərdir. Eyni zamanda, bu tədqiqatçılar beynəlxalq əmtəə ticarəti ilə istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinin alternativliyi tezisini də formaşdırmışlar.

Hekşer-Olin modeli.

D.Rikardonun modelində əməyin istehsalın yeganə amili kimi təqdim olunması özünü doğrultmurdu. Real həyatda beynəlxalq ticarətin əsasında yalnız əmək məhsuldarlığındakı fərqlər durmur. Burada ölkələrin ehtiyatlarla təminatındakı fərqlər də özünü göstərir. Ona görə də XIX əsrin sonlarında iqtisadiyyat elmində istehsal amilləri nəzəriyyəsi inkişaf etməyə başladı. Bu nəzəriyyə beynəlxalq ticarətin inkişafını ehtiyat potensialı ilə təminatdakı fərqlərlə bağlayırdı. İsveç alimlərinin tədqiqatlarında beynəlxalq ticarətin inkişafının istehsal amilləri müstəvisində öyrənilməsinə geniş yer verilmişdir.

E.Hekşerin və B.Olinin istehsal amilləri nisbəti nəzəriyyəsi iqtisadiyyat elmində bu sahədə böyük sıçrayış oldu. Elə ona görə də beynəlxalq kapital hərəkətinin neoklassik nəzəriyyəsinin əsaslarının qeyd olunan alimlərin işlərində qoyulması da qeyd olunur. Beləliklə, kapitalın ayrıca istehsal amili olması, beynəlxalq ticarətdə

əmtənin qiymətini təyin edilməsinin kapital xərclərindən yüksək dərəcədə asılı olması etiraf olunurdu.

E.Hekşer ilk dəfə olaraq «bərabərölçülü amil qiymətləri prinsipi»ni hazırlayır. Ədəbiyyatda bəzən bu, «istehsal amilləri nisbəti» nəzəriyyəsi də adlandırılır. Həmin nəzəriyyəyə görə, azad ticarət şəraitində istehsal amilləri qiymətlərinin tarazlaşdırılması meylinin yaranması qeyd olunur. Hekşer belə meylin ortaya çıxmasında istehsal amillərinin daha differensiallaşdırılmış şəkildə götürülməsini nəzərdə tutur. Məsələn, bu nəzəriyyəyə görə əməyin ixtisaslaşmaya görə müxtəlif növləri, kapitalın, təbii ehtiyatların müxtəlif növləri nəzərə alınır. Ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal amillərinin fərqli dərəcədə olması, həmin ölkələrdə istehsal amillərinin qiymətlərinə təsir göstərir və fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, fərqli əmək haqları, rentalar, faizlər və s. özünü göstərir. Hansı istehsal amili ölkədə izafidirsə, onun qiyməti də aşağı olur. Deməli, istehsal amillərinin dəyər və miqdarları müxtəlif ölkələrdə bərabər olmur.

E.Hekşer öz konsepsiyasında son faydalılıq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq istehsal amillərinin qiymətlərinin beynəlxalq tarazlaşması meyilini ön plana çəkir. Onun fikrinə görə, istehsal amillərinin qiymətlərindəki tarazlaşma həm əmtənin, həm də istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti ilə əldə olunur. Hekşer nəzəriyyəsində əmtəə ticarətinə həlledici rol verilir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti, işçi qüvvəsinin miqrasiyasına isə ikinci dərəcəli yer verilir. Belə hesab olunur ki, əmtəə hərəkəti istehsal amillərinin qiymətlərinin və nisbətinin tənləşməsinə gətirib çıxara bilməyəndə, kapital və əmək miqrasiyası ümumi tənləşmə meylini tamamlayır. Bu cəhət, yəni kapitalın beynəlxalq hərəkətinə beynəlxalq ticarətlə müqayisədə ikinci dərəcəli rolun verilməsi E.Hekşer nəzəriyyəsində klassik nəzəriyyə ilə müqayisədə bir addım geri atılması kimi qiymətləndirilir.

Hekşer konsepsiyası onun şagirdi B.Olin tərəfindən davam və inkişaf etdirilmiş, demək olar ki, təkmilləşdirilmişdir. Bertil Olin istehsal amillərinin hərəkətinin rolunu bir qədər başqa şəkildə təqdim etmişdir. O, milli iqtisadiyyat üçün müvazinət

modelini qurur və yalnız bundan sonra onu genişləndirir və bura beynəlxalq ticarəti daxil edir.

B.Olinin konsepsiyası azad rəqabət dövrü üçün özünü doğruldurdu. Proteksionizm və dempinq, bazarın beynəlxalq inhisarlar arasında bölünməsi dövründə isə bu nəzəriyyə təcrübədə müəyyən ziddiyyətlərlə qarşılaşır. Bu nəzəriyyənin zəif cəhəti iqtisadiyyata statik səciyyə verməsi, müxtəlif ölkələrdə istehsal funksiyalarının oxşarlığını nəzərdə tutmasıdır. Nəzəriyyə kapital tutumlu və əmək tutumlu istehsal şəraitində texnologiyaların dəyişməsinə və artmasına nəzərə almır. Müasir dövrə aid statistika göstərir ki, investisiyanın ixracı ölkələr arasında əmtəə hərəkətinin intensiv artımı ilə müşayiət olunur.

Vernon və Kingelberq nəzəriyyəsi. XX əsrin 60-cı illərində R.Vernon, Ç.Kingelberq və L.Uelsom «məhsulun həyat dövrü» adlanan nəzəriyyə ilə çıxış etmişlər. Bu nəzəriyyəyə görə, hər bir yeni məhsul tətbiq olunma, genişlənmə, yetkinlik və köhnəlməni əhatə edən dövr yaşayır. Bunun əsasında ölkələr arasında hazır məhsul mübadiləsi zamanı müasir ticarət əlaqələri izahını tapa bilər. Belə dövrə müvafiq olaraq ölkələr eyni bir məhsulun müəyyən yetkinlik səviyyəsindəki istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar.

Maykl Porterin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi. Müasir xarici ticarət XIX və XX əsrin əvvəllərindəki xarici ticarətdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Ona görə də beynəlxalq əmtəə mübadiləsinin ilkin nəzəriyyələri dövrün tələblərinə hərtərəfli cavab vermirdi. Beynəlxalq əmtəə mübadiləsinin müasir dövrə xas bir sıra məsələləri özünün elmi şərhini tapmırdı. Buna baxmayaraq beynəlxalq ticarətə dair nəzəriyyələr müəyyən baza rolunu oynayır, belə mübadilənin yaranması səbəblərini, onun istiqamətlərini açırdı. Burada əmtəə mübadiləsində müqayisəli üstünlüklərin mahiyyəti açılır, ayrı-ayrı ölkələrdə əmtəə istehsalı differensiasiyası, eləcə də istehsal amilləri toplusundakı fərqlərin beynəlxalq ticarətə təsiri müəyyən səviyyədə izahını tapırdı.

Ölkə istehsalı prosesindəki xərclərdə müqayisəli üstünlük qazandığı əmtəələri ixrac edir, istehsalı prosesində belə üstünlükləri olmayan əmtəələri isə idxal edir.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafının əsasında beynəlxalq ticarətlə bağlı tədqiqatlarda yeni amillərin və dəyişənlərin daxil edilməsi durur. Yeni nəzəriyyələrin yaranmasında ölkələrin fərqli insan və kapital ehtiyatlarına malikliyi, elmi-texniki tərəqqinin, qeyri-kamil əmtəə bazarı və istehsal amillərinin, eləcə də bu amillərin mobilliyinin nəzərə alınması mühüm rol oynadı.

Son dövrlərdə beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin təhlilinə makroiqtisadi yanaşma mikroiqtisadi yanaşma ilə tamamlanmağa başlamışdır. İqtisadçı alimlər ayrı-ayrı firma və şirkətlərin ticarətdə iştirakının müxtəlif modellərini qurmağa, bu modellər əsasında təhlil və tədqiqat aparmağa üstünlük verirlər. Tədqiqatçıların əksəriyyəti texnoloji üstünlüklərdən istifadə edən, yeniliklərə həssas olan şirkətlərin bazarda iştirakının öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirirlər. Bu halda beynəlxalq ticarətin obyektini kimi həm elmtutumlu texnologiya, həm də lisenziya ilə əldə edilən yeniliklərin tətbiqi çıxış edir.

Qeyd edilmiş istiqamətdə aparılmış tədqiqatların nəticəsi kimi meydana çıxmış belə nəzəriyyələrdən biri, Maykl Porterin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə beynəlxalq bazarda ölkələr deyil, firmalar rəqabət aparır. Ona görə də, firmanın rəqabət üstünlüklərinin necə yaratması və onları necə əldə saxlaması mexanizminin aydınlaşdırılması ön plana keçir. Maykl Porter nəzəriyyəsinə görə ölkənin beynəlxalq ticarətdəki rəqabət bacarığı dörd əsas tərkib hissəsinin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsi ilə təyin olunur. Bu tərkib elementləri aşağıdakılardır: 1) amil şəraiti (ölkədə əsas istehsal amillərinin mövcudluğu); 2) miqyas effektini doğuran daxili tələb şəraiti; 3) qovuşaq və yardımçı sahələrin (klasterlərin) mövcudluğu; 4) firmanın strategiyası, onun quruluşu və sahədaxili rəqabətdəki yeri. Elmi ədəbiyyatda bu dörd tərkib hissəsinə əsaslanan model «rəqabət rombu» da adlandırılır.

1.2. Beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətinin liberallaşdırılmasının qarşılıqlı təsir mexanizmi

Beynəlxalq ticarətin mahiyyətindən aydın olur ki, əmtəə dövriyyəsi prosesində idxalın maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi mahiyyət etibarilə məhsul və xidmətlərin ixracıdır. Real həyatda isə əmtəə dövriyyəsinin daha bir üsulu-xaricdən kapital axını da mövcuddur. Hər bir ölkə borc verə və ala bilər, sahibkarlıq kapitalı ixrac və idxal edə bilər.

İsveçrə iqtisadçısı və riyaziyyatçısı Leon Valras bütün bu prosesi vahid riyazi məntiqə əsaslanan formula halında göstərmişdir. Sonralar onun belə konseptual təklifi ayrı-ayrı ölkələrdə beynəlxalq tədiyyə vəziyyətinin təhlilində əsas rol oynadı. Valrasın təklif etdiyi əsaslıq aşağıdakı şəkildə ifadə olunur:

Ölkənin idxalının dəyəri onun ixrac dəyəri ilə aktiv və faizlər üzrə xalis xarici satışa bərabərdir.

$$\dot{M}=X+NA+NR \quad (1)$$

Burada \dot{M} -idxal; X -ixrac; NA (net assets) –aktivlərin xalis satışı (əcnəbilərə satılmış və onlardan alınmış aktivlərin dəyər fərqləri); NR (net interest) - faizlərin xalis ödənişi (xaricə kapital qoyuluşlarından gələn faizlərlə xaricə ödənilən faizlərin fərqi).

Aktivlərin satışları (mülkiyyət hüququ, qiymətli kağızlar, qızıl və s.) bütün hallarda ölkəyə kapital axınıdır. Faiz ödəmələri isə əvvəllər alınmış kapitaldan istifadəyə görə ödənilir. Satılan aktivlər yüksək olduqca, cəlb olunmuş kapitalla görə faiz ödəmələri gələcəkdə daha yüksək olur. Deməli, aktivlərin xalis satışı nə qədər yüksək olarsa (hazırda), gələcəkdə alınacaq xalis faiz ödənişləri bir o qədər aşağı olar. Əgər (1) bərabərliyini çevirsək alırıq:

$$\dot{M}-X-NR=NA \quad (2)$$

Burada bərabərliyin sol tərəfi ölkənin cari balansıdır : əmtəə və xidmət balansını üstəgəl kapital üzrə xalis faiz ödəmələri; bərabərliyin sağ tərəfi isə kapital hərəkəti balansıdır.

Valras qanunundan belə çıxır ki, əmtəə və xidmət ticarəti balansı əks işarə ilə kapital balansına bərabər olmalıdır.

Müasir dövrdə kapital ixracının ənənəvi anlamı xarici investisiya qoyuluşunun müasir mahiyyətinə tam uyğun gəlmir. Xüsusilə, ənənəvi nəzəriyyə mövqeyindən yüksək səviyyəli inhisarlaşmış ölkədən eynilə yüksək səviyyədə inhisarlaşmış ölkəyə kapital ixracını izah etmək çətindir. Doğrudur, birmənalı olaraq qəbul edilməsə də, iqtisadi nəzəriyyələrdə müvafiq şərtlər vardır. Məsələn, marksist nəzəriyyə əsas kimi izafi kapital kateqoriyasını götürərək, onun ixracının stimül və səbəblərinə bir sıra yeni amillər daxil etmişlər. Onlardan aşağıdakıları fərqləndirmək olar: istehsalın beynəlmilləşməsinin artımı, inhisarların rəqabətinin güclənməsi, kapitalla olan tələbin yüksəlməsi ilə nəticələnən iqtisadi artım templərinin sürətlənməsi, sahələrə girişdə olan inhisar maneələrinin dəf edilməsi, məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşməsi və s.

Təcrübədən məlum olduğu kimi, ticarət və investisiya siyasətləri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Nəzəri və empirik araşdırmalar bunu təsdiq edir. Səmərəli investisiya qoyuluşları ölkənin ticarət potensialının genişlənməsinə, bu isə öz növbəsində ticarət xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır. İntestisiya qoyuluşları ölkənin istehsal sisteminin əvəzəlməz hissəsi kimi çıxış edir.

Kapitalın sərbəst hərəkəti və azad ticarətdən böyük gəlirin əldə edilməsinə baxmayaraq, bir çox ölkələr bu sahədə müəyyən tənzimləmə tədbirləri həyata keçirirlər. Ticarət siyasətində tənzimləmə, həmçinin dünya qiymətlərinin ölkənin xeyrinə (digər ölkələrin zərərinə) dəyişməsinə cəhd göstərmək, bir sahənin digərlərinə nisbətən daha çox inkişaf etdirməklə yerli istehsalı xarici rəqabətdən qorumaq üçün də tətbiq olunur.

İntestisiya qoyuluşlarının artımı və bunun nəticəsində faktorların mobilliyinin, istehsal potensialının yüksəlməsi ticarət siyasətinin səmərəli tətbiqinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, yerli müəssisələri xarici rəqabətdən qorumağa yönəldilmiş ticarət siyasəti müəssisələrin birbaşa xarici investisiya (BXİ) qoyuluşlarına üstünlük verdikləri halda öz effektivliyini itirə bilər.

Ticarət siyasəti müxtəlif yollarla investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasına təsir göstərir. Yüksək tarif maneələrinin mövcud olduğu hallarda onları BXİ vasitəsilə dəf etmək olar. Sözsüz ki, digər idxal maneələri də analoji təsir göstərə bilər. Təsadüfi deyil ki, Avropa Birliyi ölkələrində və ABŞ-da Yaponiyadan idxal olunan avtomobillərin sayına qoyulan məhdudiyət aradan qaldırıqdan sonra yapon avtomobil istehsalçıları orada istehsala başladılar.

Belə hesab etməyə əsas var ki, proteksionist siyasətdən ehtiyatlanma, 1980-ci illərdə Yaponiyanın ABŞ-a yönəltdiyi BXİ qoyuluşlarına təsir göstərdi və bu investisiyalar sonrakı sərt proteksionist tədbirlərin qarşısını müəyyən qədər aldı. Detal və xammal üzrə olan yüksək tariflər, xüsusən də yerli xammalın aşağı keyfiyyətli və baha olması beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Xammal və materialların idxalı üzrə yüksək tariflərin yaratdığı neqativ təsiri neytrallaşdırmaq üçün ölkələr bir çox hallarda ixrac təyinatlı istehsal üçün nəzərdə tutulan xammal və materiallara güzəştli gömrük tarifləri tətbiq edirlər.

İdxal tariflərinin aşağı olması, xüsusən də bu idxal mütləq xarakter daşdıqda ixrac yönümlü BXİ qoyuluşlarını güzəştli gömrük sxemlərindən daha çox istifadə edilir. Nisbətən açıq bazara malik olan bir neçə Asiya ölkəsinin və nisbətən qapalı iqtisadiyyata malik olan bir sıra Latın Amerikasına ölkələri təcrübəsinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, birinci qrup ölkələr üçün ixrac yönümlü BXİ, II qrup ölkələr üçün daha çox daxili bazara yönəlmiş BXİ qoyuluşları xarakterikdir. Bu fikrin təsdiqi kimi onu göstərmək olar ki, 1992-ci ildə yapon şirkətlərinin Asiyadakı filiallarının ümumi satışının 45%-ni ixrac təşkil etdiyi halda, Latın Amerikasına üzrə eyni göstərici 23% təşkil edirdi .

Deyilənləri nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, qlobal dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməyə can atan ölkələr aşağı tariflər tətbiq etmək strategiyasına üstünlük verirlər. Ümumi tariflər sisteminə inamın yaranması üçün bu tariflər mütləq xarakter daşmalıdır. İnvestisiya qərarları öz təbiəti etibarilə əsasən uzunmüddətli xarakter daşıyır. Ona görə də gömrük tarifləri sxeminin tətbiq

edilməsindəki qeyri-müəyyənlik sözsüz ki, investorların qərarlarına da öz əhəmiyyətli təsirini göstərir.

TMK-lar üçün BXİ üzrə qərarların qəbulunda bazarın miqyası əhəmiyyətli amillərdən biridir. Sərbəst ticarət zonaları və ya gömrük birlikləri ticarət üzrə maneələri aradan qaldırır. Bu isə TMK-ya daha geniş fəaliyyət mühiti yaradır. Belə vəziyyət firmaların öz istehsal fəaliyyətlərində yenidənqurma işləri həyata keçirdiyi zaman investisiya axınlarına ciddi təsir göstərə bilər. Avropa Birliyi tərəfindən həyata keçirilən belə siyasət həm birlik daxilində, həm də üçüncü ölkələrin investisiya fəaliyyəti üçün stimül yaratdı. BXİ axınlarına analoji təsiri digər regional ticarət razılaşmalar fonunda da müşahidə edilir.

Məhsulun mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi qaydası BXİ-ların məhz hara yönəldilməsinə təsir edə biləcəyinə görə proteksionist xarakter daşıyır. Məsələn, NAFTA-da məhsulun mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi qaydasına əsasən Meksikada istehsal olunan geyim Amerika bazarına bir şərtlə gömrüksüz daxil olur ki, istehsalda istifadə olunan xammalın praktiki olaraq 100%-i Şimali Amerika ölkələrindən idxal olunsun. Sözsüz ki, Meksika digər seçim edə bilər, lakin bu halda o, iri həcmli bazara tarifsiz daxil olmaq imkanını itirəcəkdir.

Bu misallar ticarət siyasətinin investisiya axınlarına nə qədər təsir göstərə bildiyini əks etdirir. Eyni zamanda investisiya qoyuluşlarının da ticarət siyasətinə təsiri mövcuddur.

Mahiyyət etibarını ilə bir sıra hallarda, BXİ ölkənin mühüm investisiya mənbəyi olan ticarətin həcmi və (və ya) idxalın həcmi artırır, bu isə məşğulluqda və tədiyə balansında problemlər yaradır. Bunun əksi eyni zamanda, BXİ qoyulduğu ölkənin idxalının həcmi azalır və (və ya) ixracının həcmi artır bilər. Bu fikirlərin əsasında BXİ-in xarici istehsalın xarici bazarlara ixracın əvəzedici vasitəsi olması haqqında ənənəvi təsəvvürlər təşkil edir.

İnvestisiya qoyuluşlarını həyata keçirən ölkənin BXİ və ticarəti bir-birini əvəz etmək qabiliyyətinə malik olması ideyasına əsaslanan bu ənənəvi baxışa bir sıra faktları göstərmək olar. Kapitalın (və əməyin) sərbəst hərəkəti sərbəst ticarətin

əvəzedicisi kimi çıxış edir, yəni istehsal amillərinin tam sərbəst hərəkəti ticarət və xidmətin tam hərəkəti ilə eyni nəticəni verir. Digər fakt 80-cı illərin əvvəllərinə qədər idxalın İEOÖ-in böyük regionlarında yerləşdirilməsinin geniş yayılmasıdır. İdxalla bağlı böyük maneələr BXİ-ı stimullaşdırır, bu isə BXİ vasitəsilə həmin maneələri aşmağa və idxalın yerli istehsal ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarırdı.

Ticarət və BXİ-nin bir-birini qarşılıqlı əvəz etməsi ilə əlaqədar olan bu ənənəvi baxış müasir qlobal iqtisadiyyatda olan əlaqələrdəki çətinlikləri aradan qaldırır. BXİ-nin investisiya həyata keçirən ölkənin ixracına müəyyən qədər təsir göstərməsi o demək deyildir ki, investor ölkənin investisiya obyektinə olan ölkəyə ümumi ixracı azalır. Bunun niyə belə olduğunu başa düşmək üçün BXİ qoyuluşlarına icazə verilməyən və bunun əvəzinə xarici bazara ixrac ilə daxil olan müəssisəni nəzərdən keçirək. Əgər firmaya həmin xarici ölkəyə sonra investisiya qoymaq imkanı verilsə, bunun investor ölkənin ixracına təsiri bir neçə gücün fəaliyyətindən asılıdır.

Birincisi, TMK-nın xarici bazarda ticarətinin və istehsalının həcmi liberallaşdırılmadan əvvəlki səviyyədə olarsa, son məhsulun ixracı investisiya qoyulan ölkədə yeni istehsal ilə əvəz oluna bilər. Bu, investor ölkədən aralıq məhsul və ya xidmət ixracını stimullaşdırır. Lakin TMK-nın son məhsulunun ümumi həcmi dəyişməz qalarsa, bu ixracın ümumi həcmində azalmanın qarşısını ala bilməyəcək.

Həmçinin əməliyyatlar üzrə xərclərin azalması, yerli istehlakçılara yaxınlaşma da buna təsir göstərir. Bir qayda olaraq, investisiyalar satışın ümumi həcmində artmasına səbəb olur. Belə ki, müəssisənin filialının aralıq məhsullarına və istehsal amillərinə olan tələbatı artır. Bu investor ölkənin ixracını artırır. Belə ki, filial ana şirkətdən və investor ölkədəki digər müəssisələrdən aralıq məhsullar almağa davam edir. Filialın resurslar və istehsal faktorları üzrə investor ölkəyə bağlılığından asılı olaraq ixracın həcmi də dəyişir. BXİ qoyulduğu ölkədə iqtisadi artımı stimullaşdırdığına görə idxala, o cümlədən investor ölkədən olan idxala tələb artır.

Xaricdə yerləşdirilən istehsal üçün BXİ qoyuluşlarından əvvəl istehsalı həyata keçirmək üçün idxal olunan aralıq istehsal məhsulları və istehsal amilləri BXİ-nin

reallaşdırılmasından sonra investor ölkəyə idxal olunmur. Digər tərəfdən xarici filial investor ölkənin bazarına xidmət göstərməyə başlaya bilər, bu isə öz növbəsində son məhsulun idxalının artımına səbəb olur. Lakin bu o demək deyil ki, BXİ və investor ölkənin idxalı qarşılıqlı olaraq bir-birini sıxışdıracaq və ya tamamlayacaq.

Həm investor ölkə, həm də investisiya qoyulan ölkə üzrə BXİ və ticarət arasındakı əlaqənin xarakterini müəyyənləşdirmək kifayət qədər mürəkkəbdir. Belə əlaqə ən sadə formada empirik göstəricilərin təhlili nəticəsində müəyyənləşdirilə bilər. BXİ qoyuluşlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən rəqabətin, istehsal imkanlarının, yığılmanın stimullaşdırılması göstəriciləri bu asılılığın müəyyənləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin BXİ ilə bağlı olan amillər ölkənin idxal və ixracının səviyyə və tərkibinə öz təsirini göstərdiyinə görə BXİ və ticarət arasındakı əlaqəni dəqiqliklə əks etdirmək müəyyən araşdırmalar tələb edir.

Məsələn, məlum olduğu kimi, tarif və antidempinq siyasətinin əsas məqsədi xarici istehsalçıların xərclərini artırmaq və bunun nəticəsində yerli istehsalçıların daxili bazardakı vəziyyətini gücləndirməkdən ibarətdir. Lakin xarici müəssisə BXİ qoyuluşları vasitəsilə ticarət fəaliyyətini həyata keçirməyə hazırlaşdığı ölkədə istehsalı qurmağı planlaşdırarsa bu ona müəyyən üstünlük qazandırır. Bu isə yerli istehsalı müdafiə etməyə yönəldilmiş xarici ticarət siyasətinin effektivliyinin azalmasına və ya başqa xarakter almasına gətirib çıxarır. Yəni, xarici müəssisə BXİ vasitəsilə ölkədə istehsalı həyata keçirirsə, bu zaman BXİ-nin qoyulduğu ölkənin xarici ticarət siyasətinin verdiyi effekt dəyişir.

Kapital məhdudiyyətlərinin qoyulması monetar siyasətin maneə imkanlarını genişləndirir və onun daxili məqsədlər üzərində fokuslaşmasını asanlaşdırır. Məhdudiyyət sistemləri xüsusilə devalivasiyanın qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Daxili və xarici faiz dərəcələri arasında sərhəd qoymaqla kapital məhdudiyyətləri ölkədən kənar kataklizmlərin məzənnəyə təsirini minimuma endirməyə imkan verir və məzənnənin sabitliyi təmin olunur. Bu cür məhdudiyyətlər istər kapitalın ölkəyə daxil olmasını, istərsə də ölkədən çıxmasını əhatə edə bilər.

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf tarixi göstərir ki, ümumiyyətlə məhdudiyyətlərin qoyulması və yaxud aradan qaldırılması hər bir ölkədə yaranmış iqtisadi vəziyyətdən və global iqtisadi proseslərin xarakterindən asılıdır. Bu isə müxtəlif ölkələrdə tamamilə fərqli ola bilər.

Dünya təcrübəsində müasir dövrdə birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarının liberallaşdırılması kifayət qədər ziddiyyətli müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Sərbəst ticarət və BXİ qoyuluşları vasitəsilə iqtisadi inteqrasiya prosesinin gücləndirilməsinin tərəfdarları ölkə iqtisadiyyatını TMK-ların fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq yolu ilə qorumağı düşünən siyasətçilərin təzyiqləri ilə üzləşirlər. Bununla belə, son dövrlərdə beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri, BXİ-nin ixracatçıları (onlar həmçinin BXİ-nin əsas idxalatçılarıdır) və ixrac yönümlü ölkələr BXİ-nin liberallaşdırılmasını dəstəkləyirlər. Braziliya, Hindistan, İndoneziya, Meksika və hətta Rusiyada TMK-lar hələ də müxtəlif maneələrlə üzləşirlər. Siyasətçilər partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq digər ölkələrdən asılı vəziyyətə düşməkdən ehtiyatlanırlar .

BXİ ixrac edən ölkələrdə həmçinin investisiya ixracını işsizliyin səviyyəsinin artması və sənaye rəqabətinin aşağı düşməsilə əlaqələndirirlər. Lakin belə fikirlər bu sahədə aparılmış müxtəlif tədqiqatlar vasitəsilə təkzib edilmişdir. Sübut edilmişdir ki, BXİ qoyuluşlarının ümumi işgüzar aktivliyə, iqtisadi artıma və məşğulluğa müsbət sabitləşdirici təsir göstərir .

İEO bir sıra yüksək texnologiyalı sahələrdə və müdafiə sektorunda liderlik edirlər və bu ölkələrin hökumətləri liderliyə xələl gətirə biləcək BXİ qoyuluşlarını məhdudlaşdırırlar. Fransa, Yaponiya, Böyük Britaniya, ABŞ strateji -aerokosmos, elektron, atom energetikası, bank işi, avianəqliyyat, sığorta kimi sahələrdə BXİ-lərə qarşılıqlı məhdudiyyətlər tətbiq edən ölkələrə bariz nümunə ola bilərlər.

Çin və Hindistan kimi iri, inkişaf edən iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə, oxşar iqtisadi siyasət həyata keçirirlər. Lakin onlar yerli müəssisələrin kifayət qədər rəqabətqabiliyyətli olduğu qida və istehlak məhsulları sahələrində BXİ-yə məhdudiyyət tətbiq edirlər.

Dünyanın bazar iqtisadiyyatına malik istənilən ölkəsi xarici investisiyanın cəlb olunması üçün maksimum şərait yaratmağa çalışır. Əlbəttə, bu zaman xarici investisiya qoyuluşuna müvafiq dövlət qurumları tərəfindən icazə verilməklə həmin investisiyalara nəzarət olunur. Böyük Britaniyada bu cür icazə İngiltərə Bankı tərəfindən verilir. **Fransada** daha kəskin icazə sistemi vardır. Bu ölkədə xarici investor iqtisadiyyat, əmtəə dövriyyəsi, büdcə nazirliklərinə deklarasiya verir. Bu deklarasiya yoxlanıldıqdan sonra investisiya fəaliyyəti üçün icazə alınır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İEÖ-də bu növ icazələr verilməyəndə, xarici investor heç bir maneə, bürokratik əngəl və süründürməçiliyə rast gəlmir. Bu icazələr, əsasən, formal xarakter daşıyırlar.

Xarici investisiyalara liberal yanaşan ölkələr içərisində **ABŞ** xüsusi yer tutur. Bu ölkədə xarici investorun bir çox sahələrdə qeydiyyatdan keçməsi və icazə alması tələb olunmur. Yalnız səhmdar cəmiyyətlərin yardılması prosesi çox mürəkkəb qeydiyyat prosedurasından keçir. Ən liberal qanunvericilik Delaver ştatında mövcuddur. Hazırda xarici kapital üçün ən əlverişli, liberal rejim Almaniya və Lyuksemburqda mövcuddur. Bu ölkələrdə kapitalın idxalı və ixracı heç bir xüsusi icazə, məhdudiyyət olmadan həyata keçirilir.

80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq liberallaşdırma prosesi hətta mərhələlərlə həyata keçirildiyi təqdirdə belə əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndi. Fransa, Finlandiya, Norveç və İsveç liberallaşdırmaya 1986-87-ci illərdə başladılar və valyuta nəzarətinin tam aradan qaldırılmasına artıq 5 ildən sonra nail oldular.

1988-ci ildə Müvafiq Direktivlər qəbul olunanadək bir sıra sərt nəzarət normaları tətbiq edən İtaliyada liberallaşdırma tədbirləri 2 ildən az bir müddətdə başa çatdırılmışdır.

Beləliklə, kapitalın hərəkətinin liberallaşdırılmasının optimal tempi hər bir ölkənin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Lakin bir şey məlumdur ki, liberallaşdırmanın tədricən həyata keçirilməsi daha müsbət nəticələr verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kapitalın hərəkətinin liberallaşdırılması müstəsna olaraq ardıcıl həyata keçirilən bir proses olmamışdır. İİƏT-ə daxil olan bir

çox ölkələr bəzi qeyri-stabil dövrlərdə liberallaşdırmaya tamamilə əks istiqamətdə tədbirlər həyata keçirmişlər. Əksər hallarda belə tədbirlər bir neçə ölkə tərəfindən eyni zamanda həyata keçirilirdi. Məsələn, 80-cı illərdə Fransa, Skandinaviya ölkələri, habelə İspaniyada əvvəlki illərdə ləğv edilmiş valyuta məhdudiyyətlərinin yenidən tətbiqi baş vermişdir.

Beynəlxalq ticarət və investisiya qoyuluşları arasında sıx əlaqənin mövcud olmasına baxmayaraq, bu sahələr üzrə beynəlxalq tənzimləmə mexanizmlərində müəyyən uyğunsuzluqlar var. Ticarət siyasəti çoxtərəfli beynəlxalq razılaşmalar ÜTT vasitəsilə tənzimləndiyi halda, beynəlxalq investisiya siyasəti yalnız müxtəlif regional razılaşmalar əsasında tənzimlənir.

İnvestisiya siyasətinin koordinasiyası aşağıdakı səbəblərdən əhəmiyyətlidir:

Birincisi, aktiv proteksionist siyasətin yeridilməsi ölkənin özünün ziyanına işləyə bilər. İnvestisiya və ticarət sahəsindəki məhdudiyyətlər bir sıra yerli istehsalçıların xeyrinə olsa da, istehlakçılar bundan itirirlər. Bir çox hallarda istehlakçıların itkisi istehsalçıların qazancından çox olur.

İkincisi, bir ölkədə həyata keçirilən siyasət digər ölkələrə də təsir göstərir. Əgər bir ölkə uğurla investisiya cəlb edə bilirsə, digər potensial ölkələr təbii ki, o qədər itirirlər. Əgər səmərəli investisiya mühitinə malik olan ölkəyə inkişaf etmiş sahə üzrə investisiya qoyuluşları həyata keçirilirsə, bu həmin ölkə və ümumiyyətlə dünya iqtisadiyyatı üçün müsbət bir haldır. Bununla belə, ölkə investisiya cəlb etmək üçün investisiya mühitini yaxşılaşdırmaqdan çox siyasi tədbirlərə üstünlük verirsə bu zaman vəziyyət fərqli olacaqdır. Əgər bir neçə ölkə, deyək ki, hər hansı bir iri müəsisənin investisiya qoyuluşlarını cəlb etmək üçün mücadilə aparır və bu zaman sərt siyasi vasitələrdən istifadə edirlər. Ölkələr arasında rəqabətə xələl gətirən bu hal, təbii ki, müsbət qiymətləndirilə bilməz.

Əgər iki və daha artıq ölkə eyni investisiyanı cəlb etməkdən ötrü subsidiyalar və vergi rejimlərindən istifadə edirsə, bu, həddindən artıq stimullaşdırmaya gətirib çıxarır. Haland və Vuton (1999) qeyd edirlər ki, ölkə BXİ cəlb etmək üçün həddindən artıq stimullaşdırıcı tədbir həyata keçirirsə nəticədə həmin ölkə bu investisiyalardan

lazımı gəlir əldə edə bilmir və daxili istehsalçılar üçün də müəyyən qədər problem yaranır.

Bütün bunlardan Hanson belə qənaətə gəlir ki, bu tipli müxtəlif itkilərin qarşısını almaq və maksimal gəlir əldə etmək üçün ölkədə bu sahədə hamı üçün əlverişli ola biləcək çoxtərəfli razılaşmalara gəlməlidirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatının tarixi inkişafı göstərir ki, ümumiyyətlə məhdudiyətlərin qoyulması və yaxud aradan qaldırılması hər bir ölkədə yaranmış iqtisadi vəziyyətdən və global iqtisadi proseslərin xarakterindən asılıdır. Bu isə müxtəlif ölkələrdə tamamilə fərqli ola bilər. Buna görə də ticarət və kapitalın liberallaşdırılmasını həyata keçirən ölkə digər ölkələrin bu sahədəki təcrübələrini dərinlən öyrənməli, lakin, onları eynilə tətbiq etməməlidir.

Çox vaxt belə bir sual meydana çıxır ki, xaricdə investisiya qoyuluşu həyata keçirərkən, firma hansı konkret motivləri rəhbər tutur? Birinci və əsas motiv kapitalın daha səmərəli yatırılması məqsədidir. Belə bir məqsəd yerlərdə əmtəə və xidmətlərin istehsalı vasitəsi ilə həyata keçirilir, investisiyaların əsas hissəsinin bu istiqamətdə yönəldilməsinə diqqət verilir. İkinci motiv texniki-iqtisadi mahiyyət daşıyır. Birbaşa investisiyaların bir hissəsini müəssisələr xarici iqtisadi əlaqələrini daha da səmərəli təşkil etmək üçün xaricdə infrastrukturun yaradılmasına istiqamətləndirirlər. Anbarlar yaradılır, nəqliyyat məsələləri həll olunur, bank, sığorta və ticarət şirkətləri yaradılır. Başqa sözlə desək, satışı təmin etmək məqsədi ilə əmtəə və xidmət istehsalı şəbəkəsinin təşkil olunur. Üçüncü qrup motivlərə iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik, yüksək vergilər, qeyri-qanuni vəsitələrin “yığılması” ehtiyacı və s. aiddir. Məhz bu səbəbdən kapitalın “qaçışı” adlandırılan proses baş verir.

Beləliklə, kapitalın və beynəlxalq ticarətin qarşılıqlı əlaqələrinin liberallaşdırılmasının müxtəlif aspektlərini nəzərə alaraq hesab edirik ki, çağdaş şəraitdə, Azərbaycanın maraqlarını xarici investisiyaların cəlb edilməsinə yönəltmək məqsəduyğundur. Çünki xarici investisiyaların, xüsusilə birbaşa investisiyaların respublikaya cəlbi daxili iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir.

Azərbaycanın iqtisadçılarının işlərində kapital ixracının müasir meylləri bir çox halda kapitalizm şəraitində iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi ilə əlaqələndirilir. Bu nəzəriyyələr çərçivəsində xarici investisiya qoyuluşlarının bir sıra yeni aspektləri nəzərdən keçirilmişdir. Bununla belə, xarici investisiya qoyuluşu kimi fenomen, iqtisad ədəbiyyatımızda kifayət qədər ətraflı şərhini tapmır. Bəzi hallarda iqtisadi reallıq müəyyən nəzəriyyələrin ayrı-ayrı müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Mövcud vəziyyət xarici investisiya qoyuluşuna təsir göstərən amillər əsasında yeni nəzəriyyələrin yaradılması tələblərini ortaya atır.

İstehsalın beynəlmilləşməsinin nəticəsi kimi xarici investisiya qoyuluşunun inkişafı, öz növbəsində, dünya iqtisadiyyatında inteqrasiya proseslərinin güclənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu həm də məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün stimül yaradır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici investisiya qoyuluşunun rolunu və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təhlil edərkən, əsas amillərdən biri kimi, xarici investisiyaların yeni texnologiyanın beynəlxalq transfer kanalından istifadə edilməsinin məqsədəuyğunluğunu üzə çıxarır. Bir çox dünya ölkələrinin, o cümlədən Yaponiyanın, müasir sənaye ölkələrinin təcrübəsi bu amilin faydalılığını təsdiq edir. Belə ki, müasir sənaye ölkələrində həyata keçirilən sənayeləşmə prosesində xarici kapitalın birbaşa iştirakı ilkin mərhələdə (idxalı əvəz edən) elmtutumlu sahələrin sürətli inkişafına imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, çağdaş dövrümüzdə texnologiyaların beynəlxalq transferi, lisenziyalara və texnoloji mütərəqqi əmtəələrlə ticarət, bu və ya digər formada, xarici investisiyalar qoyuluşu vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının növbəti addımı milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi proseslərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu, ilk növbədə özünü Azərbaycanda müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə adekvat milli iqtisadimin formalaşmasının başa çatdırılmasının ehtiva edir.

1.3 Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində iştirakının xüsusiyyətləri

Mahiyyət etibarını ilə Azərbaycanın xarici ticarəti müstəqillik dövrü çərçivəsində öyrənilməlidir. Bununla belə, ticarət potensialının qiymətləndirilməsi baxımından hesab edirik ki, hər bir müttəfiq respublikanın Sovet dövründə xarici ticarət prosesində iştirakı nəzərə alınmalıdır. Bu dövrdə ölkənin ixrac və idxalında respublikaların iştirakı olmuşdur.. Lakin ixrac və idxal müttəfiq respublikanın iqtisadiyyatına təsir göstərən mühüm amil olmamışdır. Ona görə də müttəfiq respublikaların bir çoxu, xüsusən də Azərbaycan SSRİ iqtisadiyyatının inkişafındakı roluna rəğmən öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək imkanı qazana bilməmişdir. Sovet dövründə Azərbaycanda istehsal olunan digər məhsulları nəzərə almayaraq, yalnız neftin xarici bazara çıxarılmasına baxsaq, onda Azərbaycana məxsus sərvətin əvəzsiz mənimsənilməsi ilə yanaşı, Azərbaycanın neft gəlirləri hesabına başqa iqtisadi sahələri inkişaf etdirmək imkanlarının itirilməsini, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının lazımı məcrada qurulması üçün son dərəcə əhəmiyyətli ola biləcək 70 illik bir dövrün əldən çıxmasını qəbul etmək mümkündür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müstəqilliyin qazanılmasına qədərki 70 ilin əvvəlində və ondan sonrakı illərdə dünya bazarında yer tutmaq, beynəlxalq ticarətdə və beynəlxalq kapital hərəkəti prosesində səmərəli iştirak etmək üçün olduqca əlverişli şərait olmuşdur. Hər iki iqtisadi prosesə – beynəlxalq ticarətə və beynəlxalq kapital hərəkəti prosesinə qoşulma üçün hər bir il əhəmiyyət daşıyır. Daha əvvəl qazanılan müstəqillik, daha əlverişli iqtisadi şəraitlə müşayiət oluna bilərdi. Dünya bazarına daxil olmaq üçün müəyyən məhsulların istehsalında irəli düşmək imkanları həmişə eyni olmamış və zaman keçdikcə çətinləşmişdir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, idxal-ixrac ilə yanaşı Azərbaycan Sovet İttifaqı daxilində digər müttəfiq respublikalarla mühüm iqtisadi əlaqələri olmuşdur. Məsələn, Azərbaycan SSRİ-nin digər regionları üçün neftçixarma və neft-maşınqayırma avadanlıqlarını istehsal edirdi, Azərbaycan çayı bütün SSRİ miqyasında satılırdı və s. Ölkənin müəyyən səviyyədə inkişaf etmiş neft-kimya

sənayesi var idi. SSRİ dağıldıqdan sonra bu məhsulların yeni yaranmış suveren dövlətlərə ixracının davam etdirilməsinin əlverişli yolları axtarıla bilərdi. Deməli, ölkə iqtisadiyyatının ixtisaslaşması nəzərə alınmaqla mövcud əmtəə bazarlarının itirilməməsi, müəyyən məhsulların istehsalının davam etdirilməsi, istehsal olunan əmtəələrin keyfiyyətinin yüksəldirilərək beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qaldırılması, onların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması müstəqilliyin ilk dövrünün vacib iqtisadi məsələləri cərgəsində dururdu. Lakin qeyd olunan istiqamətlərdə işin lazımi səviyyədə qurulmaması ümumi iqtisadi vəziyyətdə tənəzzülü sürətləndirdi. Təbii ki, belə tənəzzülün obyektiv və subyektiv səbələrini qeyd etmək lazımdır.

1991-cı ildə dövlət müstəqilliyinin bərpası ilə Azərbaycanın qarşısında dünya iqtisadiyyatına qoşulmaq kimi mürəkkəb bir məsələ dururdu. SSRİ-dən miras qalmış istehsal sistemi yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bir çox cəhətdən asılı iqtisadi quruluş idi. Bu istehsal quruluşu keçmiş ittifaqın digər respublikaları ilə kooperasiya əlaqələri zəminində fəaliyyət göstərirdi. İdarəetmədə əvvəl hökm sürmüş inzibati amirlik sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələb etdiyi idarəetmə formasına keçirilməsi tələb olunurdu. Bununla yanaşı, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti ərazilərimizin işğalına səbəb olmuşdu. Müharibə, xarici siyasi təsir, ölkədəki siyasi qüvvələrin bir-biri ilə hakimiyyət uğrunda çəkişmələri ölkənin iqtisadi maraqlarının unudulmasına gətirib çıxarmışdı. Sovet dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal satışı üzərində köklənməsi, onun xammal istiqamətliliyi, bazar iqtisadiyyatı islahatlarının aparılmasında gecikmələr, xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılmasını da ləngitmişdi. Belə bir şərait əsaslı dəyişmələr tələb edirdi . Təbii ki, postsovet məkanında yaranmış yeni dövlətlərin iqtisadi inkişafı bu günə qədər keçmişin mirası hesab ediləcək bir sıra siyasi və iqtisadi amillərin təsiri altındadır. Yeni yaranmış dövlətlərin bəzilərində belə siyasi və iqtisadi amillər çoxluq təşkil etmiş, digərlərində müqayisədə az olmuşdur. Müstəqilliyin əldə olunmasından başlayaraq, baş vermiş siyasi hadisələr həm hüquqi və iqtisadi mühitə, həm məhsul istehsalına, həm də bazarın qazanılması istiqamətində hərəkətin xarakterinə ciddi təsir göstərmişdir. Xalq təsərrüfatı komplekslərinin iqtisadi qarşılıqlı asılılığı, qarşılıqlı tamamlama, əslində

köhnə ittifaqdan ayrılmış dövlərin iqtisadi inteqrasiyası üçün zəmin yaratsa da, yeganə yol deyildi. Sovet İttifaqı dövründə yaradılmış respublikalararası təsərrüfat əlaqələrinin yeni şəraitdə təkrar qurulması bəzən siyasi, bəzən isə iqtisadi səbəblərdən iqtisadi cəhətdən səmərəli deyildi. Bu cür əlaqələrin effektivliyi SSRİ dövründə ilkin xammal və materialların aşağı qiyməti ilə gerçəkləşirdi. Məsələn, 1991-ci ildə dünya bazarındakı qiymətlərlə nisbətə SSRİ-də qiymət səviyyəsi təbii qaz üçün 3%, gübrələr üzrə 5%, sementə üçün 6%, benzin və dizel yanacağına görə 9%, neftə görə 13%, ağac materialları üçün 17%, qara metal prokatı üçün 25% təşkil edirdi. Digər tərəfdən bu cür avadanlıqların istehsalı üçün lazım gələn xammal və yarımfabrikatların Azərbaycana ixracı da müxtəlif baryerlərlə rastlaşmağa başladı. Bu isə respublikada mövcud olan sənaye potensialının müəyyən istiqamətdə tənəzzülü və sıradan çıxması ilə nəticələndi. Beləliklə, ölkə bir sıra neft avandınlıqlarının ixracatçısından, onların idxalatçısına çevrildi.

Yeni iqtisadi şərait Azərbaycanda iqtisadiyyatın əsaslı şəkildə yenidən qurulması, ölkənin beynəlxalq ticarət potensialının artırılmasını, onun beynəlxalq kapital hərəkəti prosesinə fəal qoşulmasını təmin etməyi zəruriləşdirirdi.

Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb edilməsi dövrün tələbi kimi ortaya çıxmışdı. Xaricdə investisiya qoyuluşu həyata keçirərkən hər bir firma bir sıra konkret motivləri rəhbər tutur. Birinci və əsas motiv kapitalın daha səmərəli yatırılması məqsədi təşkil edir. Bu isə yerlərdə əmtəə və xidmətlərin istehsalı vasitəsi ilə həyata keçirilir. Investisiyaların əsas hissəsi bu istiqamətdə yönəldilir. Digər motiv texniki-iqtisadi mahiyyət daşıyır. Birbaşa investisiyaların bir hissəsi müəssisələrin xarici iqtisadi əlaqələrini daha da səmərəli təşkil etmək üçün xaricdə infrastrukturun yaradılmasına yönəldilir. Başqa sözlə desək, satışı təmin etmək məqsədi ilə əmtəə və xidmət istehsalı şəbəkəsinin təşkil edilməsi lazım gəlir. Üçüncü qrup motivlərə iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik, yüksək vergilər və s. aiddir. Məhz bu səbəbdən kapitalın “qaçışı” adlandırılan proses baş verir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, demək olar ki, Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb edilməsi zəruridir. Çünki xarici

investisiyaların xüsusilə birbaşa investisiyaların respublikaya cəlbi xarici borcun artımına xidmət etmir, əksinə daxili iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir. İqtisadi ədəbiyyatlarda kapital ixracının müasir meylləri bir sıra hallarda kapitalizm şəraitində iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi ilə əlaqələndirilir. Bu nəzəriyyələr çərçivəsində xarici investisiya qoyuluşlarının bəzi yeni aspektləri nəzərdən keçirilmişdir. Reallıq xarici investisiya qoyuluşuna təsir göstərən amillərin çoxluğunu əks etdirən nəzəriyyələrin meydana çıxmasına təkan verir. İstehsalın beynəlmilləşməsinin nəticəsi olmaqla xarici investisiya qoyuluşunun inkişafı, öz növbəsində, dünya iqtisadiyyatında inteqrasiya proseslərinin güclənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Eyni zamanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün stimül yaradır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici investisiya qoyuluşunun rolunu və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təhlil edərkən əsas amillərdən biri kimi xarici investisiyaların yeni texnologiyanın istifadə edilmək üçün ölkəyə gətirilməsini nəzərdə tutur. Bir çox dünya ölkələrinin, o cümlədən Yaponiyanın, yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsi bu amilin faydalılığına dəlalət edir. Yeni sənaye ölkələrində həyata keçirilən sənayeləşmə prosesində xarici kapitalın birbaşa iştirakı bu ölkələrə sənayeləşmənin ilkin mərhələsindən (idxalı əvəz edən) elmtutumlu sahələrə doğru sürətlə inkişafına imkan yaratdı. Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə texnologiyaların beynəlxalq transferində lisenziyalara və texnoloji mütərəqqi əmtəələrlə ticarət bu və ya digər formada xarici investisiyalar qoyuluşu vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında növbəti addım milli iqtisadiyyatın dünya proseslərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu ilk növbədə özünü Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçidinin sürətləndirilməsində və bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə adekvat olan milli iqtisadiyyat elementlərinin formalaşdırılmasında tapır.

Keçid dövründə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı ölkədə müvafiq qanunvericilik aktlarının yaradılmasından, qanunların işləməsindən, siyasi sabitlikdən, təhlükəsizlikdən, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasından yüksək dərəcədə asılıdır. Təbii ki,

keçid dövrünün çətinlikləri daxili və xarici münaqişələrin təsiri nəticəsində sürətlə artır. Daxili və xarici, xüsusən də silahlı münaqişələrlə üzləşməyən yeni dövlətlər keçid prosesini daha ağrısız keçir, belə ölkələr yeni şəraitdə iqtisadi inkişafda münaqişələrin olduğu ölkələrdən çox irəli gedir, iqtisadi inkişaf templərinə görə liderliyi ələ keçirmək imkanı qazanırlar. Ümumiyyətlə, bir dövlətin müəyyən sayda dövlətlərə parçalanması, təsərrüfat sisteminin ilkin dövrdə yeni yaranan ayrı-ayrı dövlətlərin təsərrüfat sistemə transformasiyasına səbəb olur. Yeni yaranan dövlətlərə köhnə təsərrüfat sistemini dəyişmək, transformasiya olunmuş iqtisadi əlaqələrin imkanlarını qiymətləndirmək, qırılmış iqtisadi əlaqələri qurmaq, yenilərini yaratmaq üçün vaxt, şərait, əlverişli iqtisadi mühit, iqtisadi imkan, düşünülmüş vacib islahatların keçirilməsi kimi amillərə kəskin ehtiyac duyur. Keçid dövrü transformasiya olunmuş iqtisadi şəraitdə fəaliyyət prosesində məhz qeyd edilmiş amillərin səfərbər olunmasını, yeni perspektivli iqtisadi mexanizmin qurulmasının gerçəkləşdirilməsini, onun dayanıqlı sistemə çevrilməsini nəzərdə tutur. Dövlət keçid dövrünün müddətini nə qədər qısalda bilirsə, bir o qədər iqtisadi inkişafda irəli getmiş olur. Yeni dövlətin yaranması və ona keçmiş təsərrüfat mexanizminin transformasiyası böhran yaradır. Bu böhranın baş verməsi səbəbləri və böhranın gələcək iqtisadi inkişafa təsiri müxtəlif olur.

Cəmiyyətin tələbatından asılı olaraq istehsalın getdikcə genişləndirilməsi və iqtisadiyyatda yeni struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi investisiya qoyuluşlarının həcmindən xeyli asılıdır. Ölkədə iqtisadi-sosial inkişafın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin getdikcə yüksəldilməsi, əhalinin maddi-mənəvi həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması iqtisadiyyatın artım tempi ilə bağlıdır. Ümumi daxili milli məhsulun strukturunda aparıcı sahələrin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artırılmalıdır. Bu baxımdan investisiya qoyuluşunun başlıca cəhətlərindən biri maddi istehsal sahələrində münasib proporsionallığı təmin edilməli və bu əsasda sənaye məhsullarının ümumi daxili məhsuldakı xüsusi çəkisi getdikcə artırılmalıdır.

Dünya kapital bazarın konyunkturasının təhlili göstərir ki, xarici investisiyalar uğrunda rəqabət yaxın illərdə əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşəcəkdir. Əmtə

dövriyyəsi ehtiyatları məhdud olan ölkələrin mövcudluğu şəraitində kapital bazarına xarici kapitalın cəlb edilməsi uğrunda rəqabət aparalarının sayı getdikcə artmaqdadır. Kapital idxalçılarının əhatə dairəsi iqtisadiyyatın bazar transaformasiyasını intensiv həyata keçirən ölkələr hesabına genişlənəcəkdir. Bu, son nəticədə investisiya mühitini yaxşılaşdıracaq və nəhayət, Azərbaycan üçün rəqabət şəraitini çətinləşdirəcəkdir. Bundan əlavə, Azərbaycanın potensial rəqibləri öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirə bilərlər. Belə tədbirlər sırasında, hər şeydən əvvəl, aşağıdakıları göstərmək olar: investisiya rejiminin ümumi liberallaşması da daxil olmaqla, xarici investisiyalar üçün iqtisadiyyatın maksimal dərəcədə açıqlığı, xarici firmaların fəaliyyətindəki məhdudiyyətlərin əksəriyyətinin aradan götürülməsi, milliləşmə və mülkiyyətin müsadirəsinə qarşı hüquqi zəmanətin verilməsi və s.

Potensial rəqiblər hətta innovasiya yolu ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin rəqabət gücünü artırmağa çalışırlar. Bu məqsədlə onlar iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalar bölməsinə xarici investisiya qoyuluşuna məhdudiyyəti azaltmağa çalışırlar.

Prinsipial tədbirlərdən biri inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerli firmaların kapitalında xaricilərin iştirak payına qoyulmuş məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Burada həmçinin, idxalı əvəz edən sahələrə xaricdən investisiya axınını stimullaşdıran əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, iqtisadiyyatın açıq olması idxalı əvəzetmə problemini kəskinləşdirir.

Azərbaycan öz investisiya siyasətini hazırlayarkən nəzərə almalıdır ki, onun əsas rəqibləri, bir qayda olaraq, xarici investisiyanın cəlb olunmasında birinci mərhələni keçmişlər. Buna görə də onlar xarici kapitalla münasibət siyasətində yeni addımlar atmağa bilərlər; birincisi, xarici investorlar üçün qüvvədə olan stimullar və güzəştlərdə dəyişikliklər apara bilər və bu yalnız xarici yox, həm də daxili investisiya qoyuluşunu stimullaşdıran mexanizmə keçməkdə özünü əks etdirməlidir. İkincisi, rəqabət aparıcı ölkələr, xarici investisiyaların genişlənməsi üçün yeni imkanlar axtaracaqdır.

Burada söhbət, başlıca olaraq üç haldan gedə bilər:

- infrastruktur və insan kapitalına investisiyaların cəlb olunması xaricdən kapital axınının sürətləndirilməsinə və investisiyaların ümumi həcmnin artımına şərait yarada bilər;

- iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və ixracat yönümlü sektorun rəqabətə davamlılığının artırılması məqsədi ilə xarici kapital üçün daxili xidmət bazarının (əmtəə dövriyyəsi, telekommunikasiya, rabitə, nəqliyyat və kommunal xidmətləri) tam açılması;

- Xarici şirkətlər üçün imtiyazlı vergi şərtlərinin qəbulu. Bu o zaman səmərə verəcək ki, milli iqtisadiyyatda iş yerlərinin yaradılmasına və müəssisələrin yenidən qurulmasına kapital qoyuluşu üçün investora əlavə konkret tələblər qoyulsun.

Potensial rəqiblər qarşısında Azərbaycanın öz üstünlüyü var və bundan lazımınca faydalanmaq lazımdır. Bu, hər şeydən əvvəl, həm infrastruktur, həm də istehlak əmtəələri baxımından tutumlu bazarın olmasıdır. Ölkənin infrastruktur və inkişaf sahələrinin texniki modernləşdirilməsi zərurəti, məhsul və xidmət növlərinin rəqabət qabiliyyətli olmaması xarici investorların Azərbaycan bazarında pekspektivlərini artırır. Digər tərəfdən, ölkədə satışın həcmi və gəlirlərin səviyyəsi inkişaf etmiş və müəyyən səviyyəyə çatmış bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdən qat-qat üstündür. Daxili istehsalın tarif və qeyri-tarif tədbirlər kompleksinin köməyi ilə həyata keçirilən proteksionist tədbirləri məhsulların yox, kapitalın idxalını stimullaşdırmağa imkan yaratmalıdır.

Bundan əlavə, xarici şirkətlər üçün xammal və yanacaq mənbələrinin diversifikasiyasına şəraitin olması şəxsiz maraq oyadır. Azərbaycanda zəngin və rəngarəng təbii ehtiyatlar mövcuddur. İstismardan maksimal mənfəəti təmin edən texnologiyaların tətbiqi və ekoloji problemlər də daxil olmaqla xammalın səmərəli hasilatı və emalı keyli investisiya tələb edir.

İnvestisiya qoyuluşunun cəlbədiçi olmasında binaların, qurğuların, həmçinin torpağın qiymətinin ucuz olması da mühüm amillərdəndir. Torpağa sahib olma, yaxud xarici investorların ondan istifadə etmə məsələlərinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi xaricdən investisiya axınını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa bilər.

Azərbaycandakı investisiya iqliminin özünəməxsus cəhəti əmək bazarının differensiyasıdır. Ölkə müəssisələrində çalışan işçilərin əksəriyyəti qərb standartlarına cavab vermir və onların yenidən hazırlığa ehtiyacı vardır. Digər tərəfdən, istehsalda çalışanların, demək olar ki, hamısının orta təhsili var ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşısında böyük üstünlükdür. Azərbaycanın, eyni zamanda, nisbətən ucuz elmi-texniki işçilər potensialı vardır. Bu potensial, bir qayda olaraq, yüksək ixtisaslı və təcrübəli mütəxəssislərdən ibarətdir.

Azərbaycanın üstünlüklərinə aşağıdakıları da aid etmək olar:

-bir sıra sahələrdə güclü elmi-texniki potensialın və həyata keçirilməmiş əhəmiyyətli ideyaların mövcudluğu həm daxili bazara, həm də ixraca yönələn yüksək texnologiyalı istehsal prosesinin təşkilini asanlaşdırır;

-dünya bazarında xarici tərəfdaşların formalaşdırdığı satış şəbəkəsindən istifadə etməklə və istehsal xərcləri aşağı olan qərb texnologiyaları vasitəsilə rəqabət qabiliyyətli ixrac məhsulları istehsalının təşkili.

Azərbaycanın yuxarıda qeyd olunan üstünlükləri dünya kapital bazarına məlumdur və bu istiqamətdə xarici kapitalın cəlb olunmasını sürətləndirilmək üçün vergi rejimində, hüquqi sahədə və sığorta sistemində geniş və hərtərəfli dəyişikliklər aparılması məqsəduyğundur. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətləri iki qrupa bölmək olar: birinci qrupa kiçik «vençur» şirkətləri daxildir ki, bunlar ölkə bazarına nisbətən sonralar gəlmiş və bazara yiyələnmək üçün uzunmüddətli kapital qoyuluşu aparmayan şirkətlərdir. Belə şirkətlərin bir qismi vasitəçilik, ticarət və əmtəə dövriyyəsi əməliyyatları sahəsində fəaliyyət göstərir və ölkə iqtisadiyyatına nisbətən az xeyir verir.

Beləliklə, belə qənatə gəlmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının investisiya tələbatını ödəmək, sabit və davamlı iqtisadi artımı təmin etmək üçün xarici investisiyaların ölkəyə axınını stimullaşdırmaq lazımdır.

FƏSİL II. Azərbaycan iqtisadiyyatında neft amilinin sosial-iqtisadi rolunun tədqiqi

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında neft potensialının rolu.

Azərbaycan müstəqillik əldə edildikdən sonra respublikanın qarşılaşdığı iqtisadi çətinliklərin həlli yollarından biri potensial resurs kimi məhz neft və qaz hasilatını artırmaq oldu. Ölkənin maliyyə vəsaitinin məhdudluğu şəraitində neft sektorunun inkişafı üçün xarici şirkətləri sərmayə qoyuluşuna cəlb etmək vacib hesab olunurdu. Hələ 1872-ci ildə ilk dəfə Nobel qardaşları Bakıda neft şirkəti yaratmışlar. Bununla da Azərbaycanda neft və neft məhsullarından istifadə etmək üçün xarici ölkələrin şirkətləri, xarici kapital axını başlamışdır. Sonradan Azərbaycanda xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə yanaşı yerli sahibkarlar da meydana gəlmişdir. Bakı neftinin çıxarılması, emalı və nəqli üçün çox böyük işlər görmüşlər . O dövrlərdə Azərbaycan nefti xarici şirkətlərə və yerli sahibkarlara böyük mənfəət gətirmişdir. Azərbaycanda böyük sahibkarlar meydana çıxmışdır ki, onlar külli miqdarda mənfəət əldə etmişlər. Həmin dövrlərdə Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı ümumiyyətlə Azərbaycanın, Bakının sosial-iqtisadi inkişafına böyük təkan vermişdir. Azərbaycanın paytaxtı Bakı böyük sənaye şəhərinə çevrilmiş və o vaxtlar Rusiya imperiyası ərazisində ən iri sənaye mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada o vaxtın tələblərinə uyğun müasir binalar, istehsal müəssisələri, zavodlar, digər sənaye obyektləri tikilmişdir. Sumqayıt şəhərində böyük kimya kompleksinin yaranmasında və onun formalaşmasında neft sənayesinin əhəmiyyəti böyükdür. Burada olan bir çox müəssisələrin xammal bazasının əsasını karbohidrogen məhsulları təşkil edir ki, onların böyük hissəsi Azərbaycanın neft və qaz emalı zavodlarında istehsal edilir .

Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sahələrinin yaranmasında da neft sənayesinin iştirak səviyyəsi böyükdür. Neft sənayesinin istehsal və sosial infrastrukturasının genişlənməsi ölkədə maşınqayırma, tikinti, kimya, əczaçılıq və digər bir çox sahələrin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Neft sənayesinin

inkışafı Azərbaycanda iri neft maşınqayırması, neftkimya, neft emalı komplekslərinin formalaşmasına təkən vermişdir.

Neft sənayesinin sosial-iqtisadi rolu onun hasilatı, nəqli və emalı üçün zəruri olan sahələrin inkışafı ilə ölçülür. Neft sənayesi respublikada neft maşınqayırması, neft emalı, neft kimyası sənayesinin və bu sahələrlə bağlı olan infrastrukturun formalaşmasına və inkışafına xeyli təsir etmişdir. Azərbaycan keçmiş SSRİ-i məkanında neft hasilatı və ixracı sahəsində əmək bölgüsündə ixtisaslaşma səviyyəsinə görə fərqlənmişdir. Neft hasilatının dinamikası müstəqillik şəraitində aşağıdakı artım və idxal-ixrac strukturuna malikdir.

Cədvəl 1.1.

Neft sənayesinin dinamikası və onun əsas iqtisadi göstəriciləri

	Öl.vahi	1999	2000	2002	2005	2008	2010	2012
Neft hasilatı	Mil.ton	9.2	9.0	15,4	19,8	29,95	46,45	61,05
İxrac olu. neft miq	Mil.ton	5.4	6.2	8,9	13,6	23,7	40,2	54,8
ÜDM	Mlr.man	10669	23590	35053	47800	60000	79000	96000
Artım sürəti	%	110	111	111.2	114	125	130	120
qeyri neft sektoru ÜDM	Mlr.man	14052(97)	16580	24138	33550	37685	42660	47932
neft sektor ÜDM	Mlr.man	1300(97)	7615	10915	14249	22315	36339	48067
Orta aylıq Əmək haqqı	Min man	62	211	387	595	721	865	1081
Dövlət sektorunda Orta aylıq əmək haqqı	Min man	44	143	252	410	501	601	783
Qeyr dövlət sektorunda Orta aylıq əmək haqqı .	Min man	95	412	696	1002	1203	1444	1733
Neft sektor əmək haqqı	Min man	579	1090	1452	2003	2600	3386	4401
İxrac olunan məhsul	Mln.\$	637	1745	2592	3916	4879	7810	10328
Neft sektorunda ixrac	Mln.\$	135	155	247.5	408	687	1067	1260

Cədvəldən göründüyü kimi neft hasilatı 2005- ci ildə 1999- cu ilə nisbətən 2,2 dəfə artmışdı. Neftin artımı ilə ÜDM-un artım tempi uyğunlaşır. Uyğun dövrdə ÜDM 4,7 dəfə Əmək haqqının artım tempi isə 3.45 dəfə olmuşdur.

Nəqliyyat sənayesinin inkışafında neft sənayesinin rolu böyükdür. Xarici bazarlara neftin və neft məhsullarının nəqlinin artması Azərbaycanda dəmir yolu, boru və bərə nəqliyyatının inkışafına şərait yaratmışdır.

Neft məhsullarının və qaz istehsalının artması Azərbaycanda elektroenergetika sənayesinin inkişafına da şərait yaratmışdır. Respublikada istehsal edilən elektrik enerjisinin 80-85%-ni mazut və qaz ilə işləyən istilik elektirik stansiyalarının payına düşür. Neft sənayesinin sosial-iqtisadi mahiyyəti həmin sahənin məşğulluq səviyyəsində, əsas fondların payının yüksək həcmində olması və kapital tutumunda xüsusi çəkisinin dinamikası ilə qiymətləndirilir.

XX əsrin ikinci yarısından balayaraq dünya iqtisadiyyatı daha böyük sürətlə inkişaf etmişdir ki, bu da enerji ehtiyatlarına olan tələbatı artırmışdır. Bu sürətli inkişaf dünya bazarında neft və neft məhsullarına olan tələbatı artırmağına səbəb olmuşdur. Buna görə SSRİ-də yeni yataqların kəşfi və istismarı əsas məsələlərdən biri kimi neft sənayesinin qarşısında qoyulmuşdu. Bu məsələnin həlli ilə əlaqədar SSRİ-nin bir çox regionlarında yeni neft yataqlarının axtarışına başlandı. Bunlardan ən başlıcaları Qərbi Sibiri və Xəzər regionlarıdır. Neft hasilatı, onun təbii sərvət kimi geoloji xüsusiyyətləri və texnoloji təminatının xüsusiyyətlərinə uyğun inkişaf etdirilir. Xəzər regionunda olan neft və qaz yataqlarının istismarında bir sıra çətinliklərin olması çoxlu investisiyalar tələb etdiyindən bu regiona diqqəti azalmışdı. Bu çətinliklər əsasən dünyada mövcud olan 600 palçıq vulkanından 280 Azərbaycanda, o cümlədən Xəzər dənizində olması, neft və qazlı məhsuldar qatların dəniz suyunun dərin qatlarında yerləşməsi, məhsuldar laylardakı termodinamik şəraitin mürəkkəbliyi, gəmilərin hərəkətində xüsusi çətinliklərin müaniyələrin çox olması, Xəzər dənizdə başqa dənizlərlə müqayisədə uzun müddətli küləkli havaların olması nəticəsində böyük dalğaların yaranması, sürətli su altı axınların (teçeniylərin) iti olması, kəskin iqlim şəraiti, dəniz suyunun sahil boyu səviyyəsinin tez-tez dəyişməsi, burada aparılan kəşviyyat qazma işlərini çətinləşdirdi. Bu şəraitdə yataqların istismarı üçün xüsusi “qazma qurğusu” və xüsusi “qaldırıcı kranlar” tələb olunurdu. Bu kimi xüsusiyyətlər qazılacaq quyuların maya dəyərinin artmasına səbəb olur ki, bu da çoxlu kapital qoyuluşları tələb edirdi.

SSRİ dağıldıqdan sonrakı dövürdə Xəzər regionunun neft və qaz yataqlarının ehtiyatlarının çox olması və onun səmərəli zona kimi qiymətləndirilməsi inkişaf etmiş dövlətlərin aparıcı şirkətlərinin bu regiona diqqətinin artırılmasına səbəb oldu. Qərbi mütəxəssislərinin fikrincə 111,6-143,4 mld. ton dünyada neft ehtiyatı ehtimal olunur ki, bunun 2,4-5,3 mlrd.tonu neft ehtiyatının və 4,5-7,8 trln.m³ -u qaz ehtiyatının Xəzər regionun payına düşür [103,s.20 və 110]. Digər Bp-nin statistik hesabatlarında isə bu rəqəm Xəzər regionunda bu ehtiyat daha çox 77 milyard barel göstərilmişdir . Bəzi mənbələrdə isə həmin regionda ehtimal olunan neftin və qazın miqdarı daha çox 30 mlrd.t-a qədərdir. Bunun 3-8 mld. tonu Azərbaycan sektorunun payına düşür . Bu isə dünyadakı neft ehtiyatının 3-5,7 faizi deməkdir. Bu rəqəmi Şimal dənizinin ilkin ehtiyatları və ABŞ regionunda olan neft və qaz yataqları ilə müqayisə etmək olar[58,s.363]. 2002-ci ildə Qazaxstanın Alma-Ata şəhərində keçirilmiş iqtisadi forumda İtaliyanın “ENİ” konsernasının hesabatları açıqlanaraq, Xəzər dənizindəki yataqların ehtiyatı 78-mlrd.barel (yəni 1,0mlrd.ton) olduğu söylənilmişdir .

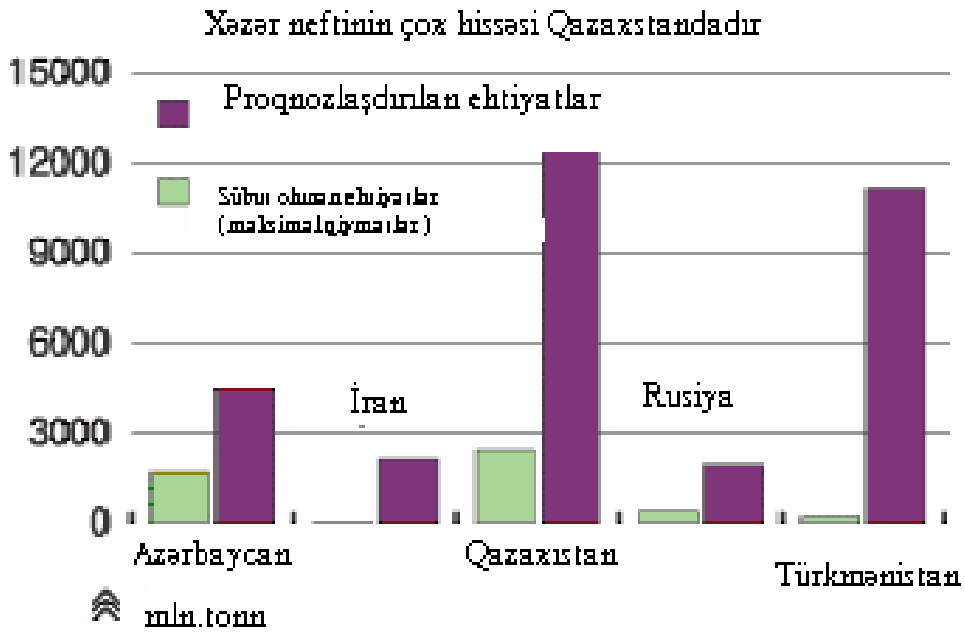
Cədvəl 1.2.

Xəzər rəgionunda təsdiq və ehtimal olunan ehtiyatların miqdarı göstərilmişdir.

Ölkələr	Neft (mln.t)		Qaz (mlrd. m ³)	
	Təsdiq olunmuş ehtiyat	Ehtimal olunan resurslar	Təsdiq olunmuş ehtiyat	Ehtimal olunan resurslar
Qazaxıstan	1300 – 2500	12500-14600	1840	2500-3000
Azərbaycan	620 –1900	3500-8000	1100	2000-2500
Türkmənistan	75-100	4000-12000	2800	4000-4400
Özbəkistan	82,5	3500	1870	3000
Rusiya	0,4	2,2	336,0	-
İran	0,01	2,3	-	311,0

Cədvəldən görüldüyü kimi, ehtimal olunan resurslar ilə təsdiq olunan ehtiyatlar arasında bütün ölkələr üzrə ciddi fərqlər mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanda ehtimal olunan neft resursları təsdiq olunanlardan 6 dəfə, qaz resursları isə 2-2,5 dəfə çoxdur. Təbii ki, təsdiq olunan ehtiyatlar konkret investisiya proqramının əsasıdır. Neft və qaz ehtiyatlarının Xəzəryanı ölkələr

üzrə qiymətləndirilməsi metodikası və proqnozlaşdırma üsulları, təbii ki, ümumi yanaşma prinsiplərinə uyğun olsa da, fərqli cəhətləri də mövcuddur. Onun quruda və suda olması çıxarılma texnologiyasının xərc strukturu bu ehtiyatların istifadə dövrünə cəlb edilməsində uyğun risklər yaradır və müəyyən maraqlar baxımından qiymətləndirilir. Qazaxıstan neftinin proqnoz ehtiyatı onun təsdiq olunan ehtiyatına nisbətə 10 dəfə, Azərbaycanda isə 6 dəfəyə nisbətə hesablanır. Təbii ki Qazaxıstanın neft qaz ehtiyatları Azərbaycandan yuxarıdır. Bu kimi fərqlər proqnozlaşdırma metodikasında bəzi çətinliklər yaratsa da, təsdiq olunan ehtiyatlar Azərbaycan Respublikası üçün son hədd olmadığını və onun perspektiv istifadə dövrünün daha artıq olması haqqında mülahizələr söyləməyə əsas verir.

Mövcud formalaşan neft-qaz potensialının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi daima regionun və vahid təsərrüfat forması olan SSRİ-nin iqtisadi siyasətinin neft və neft məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün əhəmiyyətli sahə kimi iqtisadi sistemdə məqsəd kimi baxılmışdır.

Müstəqillik şəraiti Azərbaycanda neft potensialının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi, onun iqtisadi müstəqilliyi və ölkənin iqtisadi sosial inkişafını təmin etmək üçün ən səmərəli ehtiyat kimi baxılır. Ona görə də müstəqil Azərbaycan özünün iqtisadi transformasiya modelini reallaşdırmaq üçün neft potensialının və Azərbaycan Respublikasının inteqrasiya şəraitində əlverişli şəraitini nəzərə alaraq neft müqavilələrini bağlamaqla xarici və daxili resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsini zəruri strategiya kimi qəbul edib, strateji inkişaf resursu kimi neft hasilatı, onun bölgüsü və istifadəsi əsas götürülür.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi ilk illər ərzində milli iqtisadiyyatın tənəzzülü davam edirdi. Milli gəlir, sənaye, kənd təsərrüfatı sahələrinin istehsal həcmi ilbəlil 30-40% aşağı düşməkdə davam edirdi. Nəqliyyat blokadasının yaranması, daxili və xarici əlaqələrin kəsilməsi, bu dövürdə iqtisadi islahatların olmaması, qəbul olunmuş qanunlarda normativ aktların işləməməsi iqtisadiyyatın inkişafına mane olmuşdur. 1991-1993-cü illər Azərbaycan iqtisadiyyatı ağır böhran içərisində idi. Neft sənayesində də böyük çətinliklər yaranmışdır. Keçmişdə mərkəzdən neft sənayesinin inkişafına diqqət azalmış və bu sahənin maliyyələşməsi yetərincə olmamış, nəticədə Respublikada neft hasilatı aşağı düşmüşdür. Belə ki, 1990-cı illərdə neft hasilatı təxminən 2 dəfə azalmışdır. Bu isə neft sənayesini baxımsızlıq ucundan tədriçən pis vəziyyətə gətirib çıxarmışdır. Bununla belə Azərbaycanın neft sənayesində istismar müddəti çoxdan keçmiş, fiziki və mənəvi cəhətdən çox köhnəlmiş, ekoloji və təhlükəsizlik nöqtəyi nəzərindən istismara tam yararsız köhnə texnoloji avadanlıqlar, platformalar və estekadalar keçmiş ittifaqdan miras qalaraq, bu sahələrin inkişafına da maneçilik törədirdi .

Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən neft sənayesinə küllü miqdarda investisiya qoyuluşuna ehtiyac duyulurdu. Neft sənayesinin bütün sahələrindəki köhnə avadanlıqların dünya standartlarına uyğun gəlməməsi və onların yeni müasir texnoloji avadanlıqlarla əvəz olunması bu sahənin inkişafına təsir göstərən yeganə amil idi. Məhz bu böhrandan çıxmaq, Azərbaycan iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, xalqımızın rifahını qısa müddətdə daha yaxşı səviyyəyə qaldırmaq üçün Azərbaycan dövləti, inkişaf etmiş Qərbi dövlətlərinin neft şirkətləri arasında müqavilələrin bağlanmasını daha vacib hesab etdi. Bu dövrdə Azərbaycanda sosial-inkişafı iki mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ 90-cı illərin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu illər əhalinin həyat səviyyəsi iqtisadi böhran, inflyasiya (inflyasiyanın səviyyəsi 1400-1600% təşkil edirdi) faktiki ölkə iqtisadiyyatının idarə olunmaması ilə xarakterizə olunur. Bu illərdə maliyyə-bank, pul-kredit, xarici iqtisadi siyasətində-keçmiş SSRİ Respublikaları ilə olan iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, manatın dollara nisbətində böyük inflyasiyanın olması və s. ölkədə milli iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

İkinci mərhələ, 1995-ci ildən sonra başlayır. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatında əsaslı radikal dəyişikliklər, makroiqtisadi sabitlik, iqtisadiyyatın dirçəlişi və xalqın həyat səviyyəsinin yaxşılaşması kimi yadda qalır. Belə ki, bu illərdə Hökumətin büdcə siyasətindəki qətiyyətliyi nəticəsində pul-kredit və vergi sistemindəki dəyişikliklər, bazar iqtisadiyyatına keçid üçün normal şəraitin yaradılması, iqtisadi sferada bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Yəni iqtisadi sahələrdə 250 yaxın qanunun və 700-dən çox normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi, ÜDM hesabına büdcə kəsirlərinin 1-2%-ə qədər azaldılması, Milli Bankın faiz hesablarının 10%-ə qədər endirilməsi, milli manatın dollara nisbətən kursunun sabitləşdirilməsi, özəlləşmədə çek, pul auksionlarının təşkili və torpaq islahatları, ölkədə kvota sisteminin ləvği, vergi və ixracat siyasətindəki dəyişikliklərin edilməsi tədbirləri həyata keçirilməsi idi

Bu cür iqtisadi göstəricilərin əldə edilməsində stimula və bünövrə rolunu məhz xarici investisiyalar, xüsusən ilə neft, qaz və onlara yaxın olan sahələrə qoyulan investisiyaların böyük rolu olmuşdur. Ölkəyə xarici investisiya axınında daha fəal ölkələrdən ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə, Rusiya, Norveç, İran və Almaniyayı göstərmək olar. İntestisiya dinamikası Azərbaycanada aşağıdakı dəyişmə meyllərinə malikdir.

Cədvəl 1.3.

İntestisiya qoyuluşlarının artım dinamikası və mənbələri

Mənbə	Ölç.vah	İllər						
		1999	2000	2003	2005	2008	2010	2012
Bütün maliyə mənbələri hesabına qoyulan investisiyalar	<i>mlrd.man</i>	2403.4	6448.9	20462.0	22914.2	21392.8	20848.0	20500.0
	<i>mlyn.\$</i>	544.0	1441.4	4166.7	4652.6	4321.8	4190.6	4100.0
Daxili investisiyalar	<i>mlrd.man</i>	746.4	2301.4	4387.5	7000.0	8800.0	10500.0	12000.0
	<i>mlyn.\$</i>	168.9	514.4	893.4	1421.3	1777.8	2110.6	2400.0
Xarici investisiyalar	<i>mlrd.man</i>	1657.0	4147.5	16074.5	15914.2	12592.8	10348.0	8500.0
	<i>mlyn.\$</i>	375.1	927.0	3273.3	3231.3	2544.0	2080.0	1700.0
Birbaşa investisiya	<i>mlyn.\$</i>	220	262	3060.3	2971.3	2264	1790	1400
Neft qaz sənayesinə	<i>mlyn.\$</i>	139	546	2810.2	2800	2080	1570	1100

Cədvəldən göründüyü kimi, investisiya həcmi həm mütləq, həm də mənbələr hesabına daxili və xarici amillərdən asılı olaraq respublikada iqtisadiyyatın sahə quruluşuna uyğun olaraq dəyişir. Belə ki, neft sektorunun payı 60-70% təşkil etməklə, birbaşa məqsədli layihələr üçün ayrılır. Daxili investisiyaların artım tempinin 2000-ci ildən xarici investisiyaların artım tempinə nisbətən daha üstün olması müşahidə olunur.

Azərbaycanda neft və qaz hasilatını artırmaq üçün neft sənayesinə xarici investisiyaların cəlb olunması onun inkişafını sürətləndirəcəkdir.

2.2 Neft potensialının iqtisadi dövriyyəsi investisiya və struktur amilidir.

Neft və qaz ehtiyatı Xəzər regionunda, o cümlədən Azərbaycanda kifayət qədərdir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda bu vaxta qədər 27 neft və qaz yataqları aşkar olunub. Bunlardan on səkkizi hal-hazırda işləyir, dörd yataqda hasilat qurtarıb və beş yataq öz növbəsini gözləyir. Ümumiyyətlə xarici investorlar neft və qaz sənayesinə investisiya qoyuluşlarında əsasən iki amilə fikir verirlər. Bunlardan biri - neft və qaz yataqlarının ehtiyatları, digəri isə - ölkə daxilindəki investisiya mühiti və onun təminatıdır. Investisiya mühitinin yaradılması ən vacib məsələlərdən biri kimi mövcud islahatlarla bağlıdır. Xarici investisiyaların zəruriliyi investisiyanın təşkili və onun qanunvericilik bazasının mənafeələrə uyğunlaşması ilə təmin edilir. Fikrimizcə, investisiya mühiti kompleks şəraitin, o cümlədən üç əsas elementin iştirakı ilə təmin oluna bilər: siyasi, iqtisadi və hüquqi elementlər. Siyasi baxımdan Azərbaycanda hal-hazırda iqtisadi artımda davamlı və tarazlı inkişaf dinamikasının normal rejimə formalaşmışdır. Hər bir iqtisadi element bir neçə iqtisadi göstəricilər əsasında formalaşır. Bu göstəricilərə iqtisadi inkişafın səviyyəsi, iqtisadi inkişafın artım dinamikası və onun perspektivləri, inflyasiyanın səviyyəsi, milli valyutanın dövrəliyi və sabitliyi, tədiyyə balansının vəziyyəti, xarici iqtisadi münasibətlərin səviyyəsi və vəziyyəti, ölkədə kapitalın hərəkəti rejimi və s. aiddir.

Olkəmizdə xarici investorların hüquqi tənzimlənməsi bir qayda olaraq beynəlxalq hüquqi norma, normativ aktlara əsaslanır və xarici investorlara milli rejim və əlverişli şərait rejimi statusları təqdim edilir.

İnvestisiya mühitinin yaradılması üçün ölkədə özəlləşdirmənin sürətlənməsi, müəssisələrin maliyyə intizamını möhkəmlətmək, büdcənin icrasını təmin etmək, vergi siyasətində dəyişikliklər, tarazlaşdırılmış vergi-büdcə və pul- kredit siyasətini həyata keçirmək, bank işini təkmilləşdirmək və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək, dövlət tərəfindən sahibkarlığın fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün kompleks tədbirlərin görülməsi, milli sahibkarlığın konsepsiyasının yaradılması, sahibkarlığın

infrastrukturunun genişləndirilməsi, dövlət və özəl sektorlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi investorlar üçün sabit və şəffaf oyun qaydalarının yaradılmasıdır. Bu şərait Xəzəryanı ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan və Qazaxıstana daha çox şans verir ki, onlar yaxın 10 ildə dünyada neft ixrac edən ölkələr sırasına çıxsınlar. Bununla yanaşı bu ölkələrin rəhbərləri ölkənin neft və qaz sektoruna qoyulan investisiya üçün hər cür şərait yaratmışlar .

1993-cü ilə qədər Azərbaycan iqtisadiyyatına bir manat da olsun investisiya qoyulmamışdır. 1994-2000-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların cəmi 5,5 mlrd. dollar olmuşdur ki, bunun da 60% yəni 3,3 mlrd. dolları neft sektorunun qalan 2,2 mlr dolları infrastrukturunun inkişafı və başqa sahələrin dirçəlişinin payına düşür. Xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına axını əsasən sənaye sahələrinin yenidən qurulmasına, tikinti, nəqliyyat , kommunikasiya kompleksləri və digər sahələrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Son illərdə xarici kompaniyaların elan etdikləri tenderlərdə yerli podratçı təşkilatların iştirakı və həmin tenderlərdə qalib çıxması nəticəsində 50 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşlarının işlə təmin olunmuş və yüksək maaş almaları ilə nəticələnmişdir .

Qərbin aparıcı şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələrin nəticəsində hasil olunacaq neftin və qazın satışından əldə edilən mənfəət hesabına Azərbaycan iqtisadiyyatının perspektiv sahələrində yüksək texnologiyalı avadanlıqların quraşdırılmasını təmin edərək, infrastrukturun yeniləşdirilməsinə imkan verəcəkdir. İri neft şirkətlərinin Azərbaycan Respublikasında uğurlu işi, xaricdə dövlətimizə etimadı möhkəmləndirəcəkdir və şübhəsiz ki, yeni xarici investisiyaların cəlb edilməsinə zəmin yaradacaqdır.

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını sürətlənməsində əsas rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanın neft və qaz sektorunun inkişafında hasil olunan neftin və qazın dünya bazarına çıxarılmasında və dünya üçün əhəmiyyətli olan neft və qaz kəmərlərinin çəkilməsində böyük rol oynayacaqdır. Bu enerji

resuslarının dünya bazarına nəqli tək cə Azərbaycan üçün deyil, o, eyni zamanda Orta Asiya, xüsusən Qazaxıstanın enerji resuslarının dünya bazarına çatdırılmasında əsas marşrut kimi Avropa-Qafqaz-Asiyanın mərkəzləşmiş rolunu oynayacaqdır və bu nəqliyyat marşrutu keçmişdəki “İpək Yolunun” yeniləşməsidir. Bunu Avropa və Asiyanın 32 dövləti dəsdəkləyir .

1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan nəhəng neft kontrakt imzalandı. Bu XX əsrin ən böyük və ən əhəmiyyətli iqtisadi-siyasi məqsəd daşımaqla respublikanın iqtisadi inkişaf tarixində yeni təsərrüfatçılıq forması və təşkilati-iqtisadi idarəetmə strukturu kimi yeni xüsusiyyətlər kəsb etdi. Bu müqavilə 30 illiyə Xəzər dənizinin Azərbaycan cektorunda dəniz suyunun dərinliyinin 150-200 metrliyində yerləşən “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarında neft və qaz hasilatıdır. Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının çıxarıla bilən təbii ehtiyatlar təqribən 5,4-6,0 milyard barel (və yaxud 825 milyon ton) həcminə malikdir və Bakı şəhərindən 100 km məsafədə dənizdə yerləşir. AÇG layihəsində işlər 4 mərhələ üzrə aparılır. İlkin neft layihəsi-1997-ci ildən başlayır və 2008 ci ildə gündə 133 min bareldən, 2009-cu ildə 1milyon barelədək hasilatın artması nəzərdə tutulur. Bu isə dünyada neft və neft məhsullarına artan tələbatın 10%-i deməkdir .

Bu yataqların ilkin ehtiyatları-511mln.t neft və 55mln.kub.m səmt qazı hesab olunurdu. Bunun üçün əsrin kontraktının ilk şərtlərində iştirak payı və mənfəət bölgüsü öz əksini tapır:

- Respublikanın mülkiyyəti-258mln.t neft və bütün 55mln.kub.m səmt qazı
- Xarici kompaniyaların mülkiyyəti-64 mln t. neft
- Qoyulacaq investisiyanın miqdarı-7,4 mlrd. ABŞ dolları.
- Azərbaycanın gəliri-34 mlrd. ABŞ dolları. (infilyasız)
- Xarici kompaniyaların gəliri-8mlrd. ABŞ dolları.

Kontraktın iştirakçılarının pay bölgüsündə Azərbaycan tərəfi-80%, xarici kompaniyalar 20%-həcmində razılaşdırılmışdır. Sonradan ”Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarında qazılmış quyularda aparılmış “kəşfiyyat işlərinin

materialları interpretasiya olunaraq ehtiyatları dəqiqləşdirilmiş və əvvəlcə-640 mln.t, sonradan 720-mli.t daha sonra 825mil.t neft və 100-150 mln.m.kub səmt qaz olduğu söynəlmişdir . Əsrin kontraktının ardınca daha bir böyük yataq “Şahdəniz” qaz və qaz-kondensat yatağının işlənməsinə dair müqavilə imzalandı. Ümumi sahəsi-859,8 kv.km və Xəzərin Cənub-Şərq sahilindən 100 kilometr məsafədə dəniz suyunun səviyyəsi 50-500 metr dərinlikdə yerləşən “Şahdəniz” qaz və qaz-kondensat yatağında qazılan ilk qiymətləndirmə quyusu göstərdi ki, Şahdəniz dünya miqyaslı qaz yatağıdır və onun tam miqyaslı işlənməsi zamanı çıxarıla bilən potensial ehtiyatları 500 milyard kub.m.-dən artıq qaz, 200 mln.t-neft, və 40 mln.t qaza kondensatdır. Bu layihənin reallaşması üçün lazım olan investisiya 4-5 mlrd ABŞ dolları həcmindədir. Kəşfiyyat müddəti 3-il təyin edilmişdir. Burada 1998-ci ildə aparılmış mədən kəşfiyyat-geofizikasının materiallarının təhlili göstərir ki, 5620-5818 metr intervalında Balaxanı sivitasının səkkizinci horizontunda, 6000-6150 metr intervalında Balaxanı sivitasının onuncu horizontunda və 6209-6307 metr intervalında-Fasilə sivitasında böyük qaz yatağının olması aşkar olunmuşdur. Sonradan 1999-cu ildə qazılmış quyunun 6225-6289-metrdə (Fasilə sivitasında) bir neçə rejimdə perferasiya işləri aparılmış və nəticədə 15-millimetr diametri olan ştuçerin kalonunda 500 atmosfer təzyiqdə sutkada həcmi 1,5 mln.kub.metr-qaz və 400 ton qazakondensat alınmışdır . Bu müqavilənin imzalanması Azərbaycan dövlətinin dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya etməsi, onun siyasi mövqeyinin möhkəmlənməsi və beynəlxalq imicinin yüksəldilməsi əsasən iki istiqamətdə qlobal strateji nəticələr əldə etmək üçün tərtib olunmuşdur.

Birincisi-neft və qaz ehtiyatlarının zənginliyi baxımından Xəzərin Azərbaycan sektoru, o cümlədən Abşeron yarımadasının cənub akvatoriyası daha perspektivlidir. Bu sektorun akvatoriyasında elə bir sahə yoxdur ki, orada neft və qaz axtarışı zamanı yüksək geoloji nəticə əldə olunmasın.

İkincisi - respublika strateji inkişaf məqsədlərinə uyğun neft müqavilələrini bağlamaq üçün ən başlıca şərtlərdən biri Xəzərin statusu və

Xəzər dənizinin dibindən çıxan karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına nəqli üçün çəkiləcək kəmərlər haqqında mövcud fikir ayrılıqlarını aradan götürdü və ölkədə əlverişli siyasi iqlim şəraitini yaratmaq vəzifəsini də müvəffəqiyyətlə həll edə bildi. Yeni neft erasının təməlini qoyan "Əsrin müqaviləsi" imzalanmağa hazırlanarkən, dövlət siyasəti Azərbaycan neftinin birgə işlənməsində əsas siyasi və iqtisadi amilləri nəzərə alıb bu neftin üçüncü minillikdə Azərbaycan xalqına, onun gələcək nəslinə xidmət etməsinin istiqamətlərini də müəyyən etmişdir.

Azərbaycan bu müqavilələrin bağlanması ilə özünün dünya, dünya iqtisadiyatı üçün açıq ölkə olduğunu nümayiş etdirməklə yanaşı Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil dövlət olduğunu, xalqımızın sərvətlərinə özünün sahib olduğunu iqtisadi əsaslarını yaratdı. Bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, onların ən böyük şirkətləri arasında əlaqələr təsərrüfat fəaliyyətin Azərbaycan modelini yaratdı, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya inteqrasiya sistemində, azad bazar iqtisadiyyatına qoşulması üçün əsas yarandı. Bu müqaviləni imzalamaqla dünya təcrübəsinə uyğun müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi mühiti transformasiya olundu. Azərbaycanda demokratik prinsiplərin bərqərar olması və inkişaf etməsi üçün neft kontraktları xüsusi rol oynayır. Bu müqavilələrin imzalanması bazar iqtisadiyyatının Azərbaycanda həyata keçirilməsi və onun inkişafı üçün zəmin yaradır. Bu müqavilənin imzalanması respublika iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunması üçün geniş yol açdı, başqa fəaliyyət sahələrinə aid şirkətlərin də Azərbaycanda işləməsi üçün zəmin yaratdı. Bazar iqtisadiyyatının bərqərar edilməsi yolunda ilk iri addım olmuş bu müqavilə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın strategiyasını və onun prinsiplərini yaratdı, tarazlı inkişaf və dinamizm prinsiplərini formalaşdırdı.

Neft kontraktlarının ümumi cəhətləri iştirak payı və mənfəət bölgüsündə respublikanın mənafeələrinin qorunmasıdır. Neft kontraktlarında respublikanın formalaşmış neft potensialını bircə istehsala cəlb edilməsi,

həmçinin karbohidrogenlərin həcmi artdıqca gəlir payının mütərəqqi dəyişməsi əsas meyar kimi qəbul edilir. Respublikada neft hasilatının təşkili və idarə edilməsi üçün ortaq neft şirkəti yaradılır ki, o, da əməli idarəetmə məsələlərini və təsərrüfatçılığın texniki-iqtisadi göstəricilərini tənzimləyir. Neft kontraktlarında xarici investisiyaların paylanma strukturu Cədvəl 1.4- də verilmişdir.

Cədvəl 1.4. Neft yataqları layihələrinin istismarına nəzərdə tutulan xarici sərmayə qoyuluşunun həcmi.

1.	Neft yataqları	İstehsalı həcmi (<i>mil. ton</i>)	Qoyul.sərmayə. həcmi (<i>mlrd ABŞ dol</i>)	Azərbaycanı n payı %-lə
2.	“Azər” “Çıraq” “Günəşli	630	12-14	10
3.	“Qarabağ”	80-15	1,7-2,0	7,5
4.	“Şahdəniz”	100,0	4,0	10,0
5.	“Dan-ulduzu-əşrəfi”	100-150,0	1,5-2,0	20
6.	“Lənkəran-Talış-dənizi”	100	1,5-2,0	25,0
7.	“Yalama” (D-222)	100	1,5-2,0	40,0
8.	“Abşeron”	150 -300	3-3,5	50,0
9.	“Naxçıvan” (keçmiş d-33)	75-100	5,0	50,0
10.	“Oğuz”	75,0	2,0	50,0
11.	“Kurdaşı”	90-120	2,0	50
12.	“Güney-Qərb-Qobustan”	30-60	0,3-0,5	20
13.	“İnam”	150-250	3-4	50
14.	“Muradxanlı”	50-80	1-1,5	50
15.	“Aalov” ”Araz” “Şərqi”	150-300	9,0	40,0
16.	“Kürsəngi” “Qarabağlı”	60-90	0,5-0,8	50,0
17.	“Atəşgah”	100,0	2,0	50,0
18.	“Zəfər”, “Məşəli”,	120-150	2,0	50,0
19.	“Lerik-dənizi”, “Savalan”	100,0	2,0	50,0
20.	“Padar”	50-100	0,8-10	20,0

Cədvəldən göründüyü kimi, istehsal həcmi çox olan layihələrə qoyulan sərmayələrin həcmi baxımından Azərbaycanın payının xüsusi çəkisi əmsala görə azdır. Belə ki, «Azəri-Günəşli-Çıraq» layihələrinin istismarına 12-14 mlrd. ABŞ dolları nəzərdə tutulduğu halda «Dan-ulduzu-əşrəfi», «Abşeron», «Lənkəran-Talış dənizi» və «Yalama» layihələrində eyni istehsal həcmi olan yataqların istismarına 1,5-2,0 mlrd. ABŞ dolları nəzərdə tutulur ki, bununda 20-50%-i Azərbaycan Respublikasının hesabına planlaşdırılır.

Xarici neft şirkətlərinin ayrı-ayrı layihələrdə iştirak payı onun kapital qoyuluşu ilə müəyyənləşir. Bununla belə yataqların kəşfiyyat müddəti, investisiyaların miqdarı və ehtiyatlar arasında birbaşa əlaqələr mövcuddur. Belə ki, investisiya tutumu yataqların texniki-iqtisadi parametrləri ilə ölçülür. Ona görə də yataqların ehtiyatları ilə tələb olunan investisiya arasında nisbət investisiya tutumunu səciyyələndirir.

$$J_T = \frac{JN^T}{W} \quad (1.1)$$

burada, JN^T – investisiya həcmi;

W – yataqların ehtiyat həcmi.

Neft yataqlarının iqtisadi və geoloji strukturu həmin yaraqlara ayrılan vəsaitin həcmi və müddətini planlaşdırmağa imkan verir. Ayrı-ayrı şirkətlərin payı onun ayırdığı vəsaitlə tənzimlənir. Belə ki, yatağın ümumi effekti, bütövlükdə vahid əməli təşkil olunmuş şirkətlərin səmərəlilik fəaliyyətindən xeyli asılıdır. Beləliklə, əməliyyat şirkətləri pay bölgüsünü, təchizat problemlərini və mənfəət neftinin bölgüsünün idarə edilməsini reallaşdırır .

Azərbaycanda həyata keçirilən neft strategiyasının əsas məqsədlərindən biri neft artırmaqla, onun gəlirlərindən istifadə etməkdir. Neft hasilatının artırılması üçün ölkədə mövcud olan neft ehtiyatlarından səmərəli hasilat və istifadə səmərəsini artırmaq lazımdır. Bu məqsədlə bu sahəyə böyük miqdarda maliyyə vəsaiti yönəldilməli və təşkilati proqramlar hazırlanmalıdır. Neft sənayesinə xarici investisiyanın cəlb olunması bu sahənin texniki iqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir edəcəkdir. Yeni texnologiyaların tətbiqi, faydalı iş əmsalının artırılması, köhnə quyuların işlək vəziyyətə gətirilməsi, debitinin artırılması və onların gücündən səmərəli istifadə etməklə bu sahənin inkişafına nail olmaq mümkündür. Neft sənayesinə yeni texnologiyaların tətbiqi neftin maya dəyərinin aşağı salınmasına imkan verəcəkdir. Bu baxımdan dünya bazar münasibətlərinin formalaşmasında bu özünü göstərəcəkdir. Neft sənayesinin müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsi üçün əsas

sahələrlə yanaşı onun infrastrukturunu inkişaf etdirilməlidir. Bu məqsədlə yönəldilən investisiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün ilk növbədə onun sahələri təsnifləşdirilməli və hər bir sahənin neft sənayesinin inkişafındakı yeri və rolu müəyyən edilməlidir. Bu siyasət neft sənayesinin infrastrukturunun bütün müəssələrinin inkişafını əhatə etməli və bu sahələrin ümumi inkişaf planının tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Eyni zamanda neft sənayesində aparılan infrastruktur siyasəti investisiya siyasəti ilə əlaqəli həyata keçirməlidir. İnfrastrukturaya investisiyaların yönəldilməsi istismar xərclərinə qənaət, kommunikasiya xərclərinin azaldılması, təkrar obyektlərin ixtisar edilməsi, obyektlərin tikintisi və istifadəsi zamanı daha müasir avadanlıqlardan istifadə edilməsi ümumi qənaətin artmasına və itgilərin azalmasına gətirib çıxaracaqdır. Çıxarılan neftin və neft məhsullarının xarici bazarlara nəql edilməsi üçün neft sənayesinin müvafiq infrastrukturunun, xüsusən də nəqliyyat sisteminin olması bu sahənin beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiyasına şərait yaradır. Neftin, qazın, və neft məhsullarının xarici bazarlara çıxarılmasında boru kəmərlərinin rolu böyükdür. Bu növ nəqliyyat sisteminin yaranmasına daha çox vəsait tələb olduğundan onun inşa edilməsi üçün beynəlxalq şirkətlərin və xarici dövlətlərin iştirak etməsi zəruri sayılır. Müasir dövrdə neft sənayesində investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində zamanın (müddətin) müəyyən edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Neft sənayesində investisiya qoyuluşu mədənlərin istismara hazırlanması, quyuların qazılması, yataqlarda avadanlıqların quraşdırılması, sıradan çıxan əsas fondların dəyişdirilməsi mərhələlərindən ibarətdir. Bu kimi işlər arasında mövcud olan fasilələr, onların müddətləri obyektlərin iqtisadi göstəricilərinə təsir edir, qazma və tikinti təşkilatlarının işlərinin həcmələrinin azalmasına səbəb olur.

Son nəticədə infrastrukturun inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə aparılan investisiya siyasəti bütün ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Faktiki olaraq infrastrukturunun xidməti dairəsində əlavə səmərə (effekt) yaranır. Bu növ səmərə neft sənayesi daxilində təkrar istehsalın

sürətlənməsinə, ayrı-ayrı təsərrüfatlarda işlərin həyata keçirilməsi vaxtının azalmasına, dövrüyyə vəsaitlərinin sərbəstləşməsinə və nəticədə istismara əlavə istehsal gücləri buraxmadan xalis gəlirin artmasına şərait yaradır. Neft sənayesinin infrastrukturunun inkişafına yönəldilən vəsaitin həcmi əsas istehsal prosesinin strukturundan, məhsuldar qüvvələrin yerləşməsindən, fəaliyyətdə olan infrastrukturun inkişafı səviyyəsindən çox asılıdır. İnfrastrukturun inkişafına vəsait qoyuluşunun effektivliyinin müəyyən edilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər onunla izah olunur ki, neft sahəsinin infrastrukturunun daxilində yaranan multiplikativ effekt olub, ayrı-ayrı sahələrin - rabitənin inkişafından əldə edilən effekt və yaxud da yolların tikintisindən əldə edilən effektdən çoxdur. Neft sənayesinin infrastrukturuna investisiyaların yönəldilməsindən yaranan iqtisadi effekt xalis məhsulun və gəlirin artımı kimi də qəbul edilə bilər. Neft sənayesində multiplikasiya effekti həmçinin respublikanın istehsal infrastrukturunu yaradan sahələrinin inkişafına səbəb olduğu üçün inteqral effekt kimi əsas rol oynayır. Belə ki, neft maşınqayırmasından istifadə, qazma quyuları və neftin daşınması üçün boru və digər materiallar istehsalı nəticəsində bütövlükdə iqtisadi inkişaf meyli təmin olunur.

Xarici ölkə şirkətləri ilə əsrin müqaviləsinin bağlanmasından sonra yeni texnologiyaların bu sahəyə tətbiqi sürətlənmiş və xüsusilə dənizdə neft çıxarılmasına yeni üsulların tətbiq edilməsi nəticəsində neft quyularından nəzərdə tutulduğundan bir neçə dəfə çox neft və qaz hasilatı əldə edilir, itkilər azalır, neftin keyfiyyəti və onun emal dərinliyi yüksəlir. Neft sənayesində investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri yeni neft yataqlarındakı hasilatın artırılması ilə yanaşı köhnə mədənlərin bərpası, buruqlarda işin optimal təşkili, onların istimarı və qalıq neft ehtiyatlarının hasil olunmasıdır. Investisiya həcmi neft sənayesində görülən işlərin xərcləri ilə əsaslandırılır. Investisiyaya tələbat texnoloji tədbirlərlə yanaşı resursların seçilməsində variantların əsaslandırılması ilə də baş verir. Neft layihələrində texnoloji variantlar yeni texnologiyanın və əmək prosesinin özünün dəyişilməsi

perspektivini nəzərə alır. Ona görə də investisiyanın təkrar istehsal strukturunu proqnozlaşdırmaq ilkin yanaşma metodudur. Bu məqsədlə ilk növbədə aşağıdakı tədbirlərə vəsait yönəldilməlidir:

- köhnə hidrotexniki qurğu və sistemlərin yeniləri ilə əvəz edilməsi;
- sıradan çıxmış neft-qaz-mədən avadanlıqlarının dəyişdirilməsi;
- köhnə yataqlarda lay təzyiqinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması;
- dənizdəki və qurudakı mədənlərdə və estakadalarda korroziyaya qarşı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- işləyən avadanlıqların yeni ehtiyat hissələri ilə təchiz edilməsi.

Neft sənayesində investisiyaların bölgüsü zamanı bu sahənin inkişafında aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

- zaman keçdikcə neft yataqlarının məhsuldarlığı aşağı düşür, bununla əlaqədar yeni istehsal güclərinin tətbiqi həticəsində hasilatı bir səviyyədə saxlanması;
- səmt qazlarının yığılması və utilizasiya edilməsi, çoxlu sayda aztutumlu qaz emalı qurğularının yaradılması;
- mədənlərin istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsi, yataqların mənimsənilməsi üzrə iş həcmələrinin artması;
- neft hasilatında əmək tutumluluğunun azaldılması əlavə əmək resurslarının cəlb edilməsi .

Neft sənayesinin transformasiyası, əmək bölgüsündə iştirak edən şirkətlərin fərdi maraqları ilə yanaşı, bütövlükdə təşkilatı quruluş kimi formalaşan yeni icraçı təşkilatların imkanları ilə uzlaşmalıdır. Bu təşkilatlar birgə kapital hesabına neft hasilatı və saxlanması, nəqli müəssisələrinin və texnologiyalarının dünya rəqabətinə uyğun inkişaf etdirilməlidir.

Neft sənayesində ilkin növbədə tikinti-quraşdırma işləri yeni tələblərə uyğun təzələnməlidir. Çünki istehsal güclərinin, əmək resurslarının və qazma avadanlıqların bir yataqdan digərinə köçürülməsi vaxtı yataqların bir-birindən aralı məsafələrdə yerləşən qazma qurğularının sökülməsi və quraşdırılmasının qısa müddətdə aparılması istehsal güclərinə və əmək resurslarına qənaətdir.

2.3. Neft sənayesinin sosial-iqtisadi mahiyyəti və onun rolunun tədqiqi.

Neft-qaz sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatında tarixi rol oynamaqla ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı dövrlərdə və dövlətçilik formalarında ölkənin tələbatını ödəmək üçün strateji əhəmiyyət kəsb edib. Onun kompleks kimi formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatının əmək bölgüsündə ixtisaslaşma səviyyəsini və onun rolunu müəyyənləşdirir. Neft qaz sənayesi sahə kimi əmək prosesi olmaqla inkişaf edib, inkişaf üçün elmi-texniki tərəqqinin və kadr potensialının formalaşmasına səbəb olur. Neft «potensialı» özünün formalaşma və strukturuna görə digər sahələrdən fərqlidir. Neft-qaz sənayesi proses olaraq ekoloji, geofiziki amillərdən asılı olmaqla, onun spesifikasi daha çox gəlirlər gətirmək qabiliyyətinə malikdir. Neftin hasilatı, satışı və emalı arasında tarazlı inkişaf olmazsa onda hər bir sahənin istehsal güclərinin uyğun gəlməməsi itkilərə gətirib çıxarır. Ona görə də kompleks təhlil və inkişaf meylləri tədbirləri yaratmaq üçün bu sahənin hər bir göstəricisinin dinamikasını, meyllərini tədqiq edib, nəticələrə gəlmək olar.

Neft - sənaye sahəsi olmaqla elmi-texniki və intellektual potensialın istifadəsi və inkişafı üçün əsas baza rolunu oynayır. Belə ki, neft sənayesi, elmi-texniki tərəqqi ilə yanaşı yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalına gətirib çıxaran texnoloji proseslərin məcmuu kimi çıxış edir. Ona görə də neft sənayesində neftin emal dəyəri onun hər tonundan alınan ikinci və üçüncü məhsulların təkrar emalı üçün şərait yaradır. Ona görə də neft istehsal edən ölkələrin iqtisadi potensialının spesifik xüsusiyyətləri və ixtisaslaşma səviyyəsi mövcuddur.

Xarakterik cəhət olan neft kompleksi, onun hasilatı və emalı üçün zəruri olan maşınqayırma, kimya elektronika, avtomatlaşdırma və planlaşma sahələrinin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyənləşir. Azərbaycanda neft potensialının, həmçinin kadr potensialının formalaşması onun elmi bazasının inkişafı ilə bağlıdır.

Neft sahə olaraq hər bir ölkədə çəkilən xərc və əldə olunan mənfəətlə iqtisadi səmərə əldə edir. Bu xərclərin aşağı salınması, onun təşkili və idarə edilməsi təcrübəsindən və spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olmaqla formalaşdırılır və idarə olunur. Ona görə də neft hasilatı və istifadəsinin elmi əsaslarla qurulması onun kəşfiyyatı, ehtiyatları və istismarı kimi ayrı-ayrı sahələrin və sistemli fəaliyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi modernləşdirilməsi problemləri ilə bağlıdır.

Digər sahələrdən fərqli olaraq neft hasilatı ölkə üçün gəlir gətirən sahədir. Onun hasilatı və istifadəsində Azərbaycan üçün spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. Neft dövlət mülkiyyətində olmaqla, onun dövlət təşkili və idarə olunması dövlətin strateji məqsədləri və bölgü prinsipləri əsasında baş verməlidir. Dövlət mülkiyyətində olan neft hasilatı dövlət proqramları əsasında reallaşır. Dövlətin strateji inkişaf konsepsiyası neft sənayesinin perspektivi, neft hasilatı və onun istifadəsinin alternativ variantlarından ən əlverişlisi və ölkənin milli maraqlarını təmin edən istiqamətləri əsas götürülür. Respublikada aparılan konseptual inkişaf istiqamətləri neft amilini nəzərə almaqla əsaslandırılır, idarə olunur və perspektiv dövrdə onun təkrar istehsalı üçün tədbirlər proqramı hazırlanır. Neft hasilatının məhz islahatlar dövründə beynəlxalq səviyyəli kontraktlar ilə həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi potensialının, SSRİ dövlətinin dağılması və islahatlar şəraitində təsərrüfat əlaqələrinin pozulması dövrü üçün zəruri mənbə kimi özünə yer tapmalıdır.

Müstəqillik şəraitində neft potensialı respublikada iqtisadi islahatların reallaşması üçün maliyyə mənbəyi funksiyasını oynayır. Bu məqsədlə xarici şirkətlərin neft hasilatı üçün cəlb edilməsi, müəyyən investisiya şəraitinin yaradılması və pay bölgüsü sistemində maraqların tarazlığı, vergi, idxal-ixrac şəraiti, öhdəliklər və məsuliyyətlər sistemi yaratmaq vəzifələri Azərbaycan dövlətinin neft strategiyası kimi formalaşmağa və inkişaf etməyə başladı. Neft strategiyası öz mahiyyəti və struktur etibarı ilə məqsədli proqram yanaşma metodologiyasının Azərbaycan nefti şəraitində nəzəri və praktiki aspektlərinin üzvü vəhdətidir.

Neft sahəsi maraqların kəşidini, təbii sərvətin istifadəsində ayrı-ayrı subyekt və obyektlərin iştirak payının nəzərə alınması, daha çox perspektiv inkişaf problemləri ilə bağlı olan təsərrüfat fəaliyyəti olmaqla, özünəməxsus göstəricilər sistemi amilləri və tənzimləmə metodları tələb edir. Neft sahəsinin əsas iqtisadi mənası onun ümumi daxili məhsulun formalaşmasında, investisiya qoyuluşlarının istifadəsində, əməyin xarakteri və məzmununun formalaşmasında özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir. Müstəqillik şəraitində neft gəlirlərindən iqtisadi artım, sosial-iqtisadi inkişaf və əhalinin rifahı baxımından istifadə edilməlidir. Azərbaycanın neft potensialının perspektivini nəzərə alaraq onun istifadəsinin əsas istiqamətlərini respublikanın konseptual inkişaf istiqamətlərində axtarmaq lazımdır. Fikrimizcə, bu konseptual istiqamətləri aşağıdakı istiqamətlərin tədqiqi və idarə edilməsi, təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsində axtarmaq lazımdır. Bu istiqamətlərin hər biri özünün meyar və göstəricilərini, tənzimləmə mexanizmlərini və sosial-iqtisadi nəticələrini kəsb edir. Bu problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı təklif edirik:

1. Sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsi konsepsiyası baxımından neft strategiyası sürətlənmə strategiyasının obyektiv zəruriyyətindən meydana çıxır. O iqtisadi artım və sosial inkişaf meyarları aspektindən təhlil edilməli və proqnozlaşdırılmalıdır.

Konseptual istiqamətlərin sosial prioritetləri ilə neftin rolu aşağıdakı istiqamətlərdə uzlaşmalıdır:

- a) regionların sosial-iqtisadi inkişafı;
- b) yoxsulluğun ləğvi;
- c) qütbləşmənin iqtisadi əsaslarının və formalaşma meyillərinin obyektiv təsviri və perspektiv meyillərin dövlət tənzimlənməsi;
- ç) inteqrasiya proseslərində ixracat yönlü siyasətin həyata keçirilməsi;
- d) iri korporasiyaların və transmilli kompaniyaların inkişafı ilə yerli əhalinin maraqlarının təmin olunması;

e) respublikada neft sektorunun inkişafı ilə büdcə-maliyyə siyasətində inkişaf üçün zəruri istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi.

Bu gün respublikada konseptual inkişaf istiqamətlərində Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının, Avropa İqtisadi Birliyinin tələbləri baxımından baş verən dəyişmələrin, yaxud proqnozlaşdırılan tədbirlərin neft amilini qiymətləndirməklə modifikasiyası aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) daxili bazarın qorunması və sahibkarlığın inkişafı;
- b) iş yerlərinin itirilməsi, yaxud yeni iş yerlərinin açılması;
- c) qiymət dəyişmələrinin proqnozlaşdırılması ilə kompensasiya mexanizmlərinin tətbiqi;
- ç) rifahın dinamikası və sosial təminat problemlərinin həlli;
- d) inflyasiyanın sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi və tədbirlərin əsaslandırılması.

II. Sosial-iqtisadi inkişafda həyata keçirilən himayəçilik tədbirlərinin maddi-maliyyə, təşkilati əsaslarını yaratmaq:

- a) büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi onun daha çox investisiya yönü olması;
- b) investisiyanın təşviqi və inkişafı ilə uzlaşması;
- c) regionlara güzəştli kredit və ünvanlı investisiya verilməsi;
- ç) sahibkarlığı region fəzası üzrə stimullaşdırılması;
- d) büdcədən kənar fondların istifadəsinin səmərəsinin artırılması;
- e) neft qiymətlərinin dəyişməsinin dövlət büdcəsində nəzərə alınması;
- ə) pensiya islahatlarının keçirilməsi yolu ilə yaşayış minimumuna yaxınlaşmanın sürətlənməsi.

Bu günkü iqtisadiyyatda islahatların səmərəsində inhisarçılıq və antiinhisar fəaliyyətinin qanunvericilik bazası, onun tənzimlənməsi, ixrac və idxal siyasəti sürətlənmə üçün əsas amildir. Bu məqsədlə aşağıdakı amilləri tənzimləmək vacibdir:

- a) gömrük rejiminin səmərəli təşkili;
- b) idxalda inhisarçılığın qarşısının alınması;

c) dövlətin inhisar rolu əvəzinə onun antiinhisar tədbirlərinin gücləndirilməsi;

ç) müəyyən güzəştlərin ləğvi ilə yanaşı bərabər sistemlərin tətbiq edilməsi.

Yuxarıdakı konseptual inkişaf istiqamətlər neft sektorunun iqtisadi yükünü, onun mexanizm kimi istifadəsini müəyyənləşdirir. Ona görə də neft sektoruna ayrıca bir sahə kimi yox, vahid iqtisadi sistemin məqsədləri və resursları tarazlığında həlledici idarə obyektini kimi baxırıq. İstənilən idarəetmə obyektini qanunvericilik və mexanizmlər sistemi ilə tənzimləyirik. Neft sektorunun fərqli cəhəti, onun adi istehsal sahəsi kimi səmərəlilik meyarı, maksimum mənfəət götürməklə yanaşı həmin mənfəətin səmərəli istifadəsi ilə ölçülür. Ona görə də neft sektorunu tədqiq edərkən biz istehsal xüsusiyyətlərindən daha çox onun sosial-iqtisadi nəticəsi, yaxud neftlə bağlı məsələlərin spektral təsviri ilə məşğul oluruq. Neft məhsullarının təkrar istehsal prosesi nəticəsində onun istehlak dəyərinin dəyişmə profili çox şaxəli olduğu üçün, onun istehsal və istehlak arasındakı gəlirlərin yenidən bölgüsü daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Ona görə də neft gəlirlərinin proqnozuna, formalaşması amillərinə ümumi iqtisadi inkişafın makrosəviyyəli problemi kimi baxmaq ayrıca tədqiqat predmetidir. Müasir dövrdə neft gəlirlərinin iqtisadi-siyasi mahiyyətini müəyyən edən konkret proqramlar və istifadəsini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar mövcuddur.

Neft gəlirləri, onun xərcləri müstəqil tədiyyə balansını kəsb etməklə ölkənin maliyyə-kredit sistemində vergi gəlirləri, sosial müdafiə və həmçinin birbaşa və büdcə vasitəsi ilə bölgü və yenidən bölgü münasibətlərində aparıcı həlqə olduğu üçün iqtisadi idarəetmə sisteminin sahə baxımından deyil, makrosəviyyəli təhlil və proqnozu metodologiyası baxımından xeyli əhəmiyyətlidir.

Bu əsaslar neft sektorunun makrosəviyyəli iqtisadi problemlər kimi baxılmasına, onun sahə daxili və sahədən kənarında digər funksional iqtisadi sistemlərin əlaqəsi formasında tədqiq etməyə və idarə etməyə imkan verir.

Neft sektorunun sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikası aşağıdakı ümumiləşmiş cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.5.

Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişaf göstəricilərində neft sektorunun rolu.

Göstəricilər	1999	2004	2008	2012
ÜDM(mlrd.man)	10669	23590	35053	47800
Artım tempi - %-lə (nominal-real)		11.1	11.2	14.1
Neft hasilatının artım tempi (Mil.ton)	9.2	9.0	15.38	19.85
Dövlət büdcəsinin gəlirləri (Mlrd man)	1584.0	3543.0	6104.0	9422.0
Artım tempi - %-lə(nominal-real)		2.1	0.5	24.8
Neft fond. Dövlət büdcəsində xüsusi çək. %	38.0	29.6	29.0	26.0
Vergilər ((Mlrd man)	-	2359,6	4065,0	6632.0
Dövlət sektorunun payı	-	1652	2384.8	3793.0
Qeyri dövlət sektorunun payı	-	707.6	1704.8	2839.0
İqtisadiyyatda orta aylıq Ə.H	62467	211606	383059	595000
Sənayedə orta aylıq Ə.H	277.6 (1998)	499.8	685.6	1027,0
Neft sənayesində orta aylıq Ə.H	579.7 (1998)	1090.7	1451.7	2003,0
İxrac olunan məhsun xüsusi çəkisi (\$ ABS)	637.2	1746.0	2591.0	3916,0
O cümlədən neft sektorunda		1396.8	1816,0	2741.2
Kapital qoyuluşu (Mlrd man)	2403.0	6448.9	20462.0	22523.4
mil.\$ ABŞ	544.0	1441.1	4168.7	4578.5
O cümlədən neft sektorunda mil.\$ ABŞ	139.8	546.1	2810.2	2800,0
əmək ehtiyatları	4227.0	4685.8	4896.2	5002,0
İşçilərin sayı sənayedə	304.3	200.2	170.9	169,0
O cümlədən neft sektorunda	28.3	33.7	38.6	42,5
Artım sürəti		1,19	1,14	1.10

Cədvəldən göründüyü kimi, neft sektorunun iqtisadi göstəricilər sistemində rolu bütün aspektlərdə özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf mərhələləri bu mərhələlərdə əsas sintetik göstəricilərin dəyişmə dinamikası və restruktizasiya strategiyası neft gəlirlərinin bütün sahələr üçün ortaq olmasını daha prioritet istiqamətlər üzrə aparılmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikasının dövlət gəlirləri və əhali

gəlirləri arasında tarazlılığın və neft gəlirlərinin hər iki mənbəə təsiri neft gəlirlərinin sonrakı inkişafı ilə bağlıdır. Bu gün Azərbaycanda dövlət gəlirlərinin formalaşmasında əsas mənbələrdən biri neft gəlirləri olmaqla, dövlət xərclərinin müdafiə olunan xərclərini və investisiyanın əsas hissəsini təşkil edir. Əgər neft gəlirləri olmazsa, artıq formalaşmış potensial xərcləri ödəmək imkanının olması proqmatik idarəetmə problemidir. Neft sektorundan mövcud iqtisadi inkişafa ayrılan vəsait sonrakı artım üçün kifayət edəcəkmi? Bu məsələlər neftdən gələn gəlirlərin istifadə üsulları və mexanizmlərinin elmi əsaslarla sosial-iqtisadi inkişafın proqnozunun əsas prioritetləri ilə bağlanması metodologiyasının adekvatlığı dərəcəsindən asılıdır.

Qeyri-neft sektoru bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatında oynadığı rolun gələcəkdə multiplikasiya effekti hesabına artmağını təmin etməlidir. Ona görə də perspektiv proqnozlarda xarakterik cəhət bir tərəfdən neft sektorunun rolunu digər sahələrin inkişafından sonra əvəz edilməsi strategiyası əsas aparıcı meyl kimi qəbul olunur.

Belə ki, büdcə proqnozlarında 2005-cü ildə ÜDM-un tərkibində neft sektorunun payı 50% proqnozlaşdırılır. Əgər digər sənaye sahələrin də rolunu nəzərə alsaq, onda sənaye potensialı 53%-ə qədər yüksəlir. Təbii ki, sənayenin payının neft sektoru hesabına formalaşması, fikrimizcə, respublikada digər sahələrin az inkişafını göstərir. Bu da öz növbəsində sənaye potensialının rolunu iqtisadi inkişafda azaldır.

Dövlət gəlirlərinin formalaşmasında neft gəlirlərinin rolu birbaşa vergilər və mənfəətdən ödəmələr yolu ilə baş verir. Dünya praktikasında neft gəlirlərinin yığılması və istifadəsi iqtisadi imkanlar strategiyasına uyğun qurulur. Təbii ki, bu metodoloji prinsiplərin məqsədi eyni olsa da, forma və vəsaitləri, spesifik olaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və islahatların dərinliyi müddəti, həmçinin əhəlinin rifahının mövcud vəziyyəti və perspektivdə yüksəldilməsi tədbirləri ilə müəyyənləşir. Azərbaycanda keçid dövrünün xarakteri ərazi bütövlüyünün təmin olunması və əhəlinin həyat səviyyəsindəki differensiasiya neft gəlirlərinin hələ iqtisadiyyatın tam səmərəli

olmayan mərhələsində istifadə edilməsi, həmin vəsaitin effektivsizliyinə səbəb ola bilər. Ona görə də xüsusi hal olan Neft Fondunun yaradılması yolu ilə reallaşdırılır. Neft Fondu məqsədli maliyyə vəsaiti olub, neft gəlirlərini özündə birləşdirməklə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən, idarə olunan pul vəsaitidir. Neft Fondunun gəlirlər və xərclər balansı hər il tarazlaşdırılmaqla ictimaiyyətə bəyan edilir.

Neft Fondu, Sosial Müdafiə Fondu və digər büdcədən kənar fondlar ölkədə maliyyə balansının tərkib hissəsi olmaqla, onun artması və azalması dövlət büdcəsində və yuxarıdakı fondların dəyişməsində özünü göstərir. Neft Fondu təşkilatı forma olaraq ölkənin maliyyə potensialının tərkib hissəsi kimi, pul-kredit dövriyyəsində baş verən dəyişmələrə uyğun olaraq deformasiyaya məruz qala bilər. Ölkədə olan inflyasiya səviyyəsi hər hansı layihənin dəyərinin dəyişməsi, fondun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Ona görə də Neft Fondunun istifadəsi və saxlanılmasının meyarı onun indeksasiyası prosesini nəzərə almalıdır. Ona görə də Neft Fondunun idarə edilməsi müəyyən risklərlə bağlıdır. Təbii ki, inflyasiya hər bir daşınmaz əmlakın dəyərini, əgər mənəvi aşınmaya məruz qalırsa artırır, yaxud dəyərinin artırılmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də uzunmüddətli neft layihələrinin inflyasiya nəticəsində qiymətinin dəyişməsi metodoloji baxımdan qiymətləndirilməlidir.

Neft sahəsi kompleks sahə və təsərrüfat fəaliyyəti olduğu üçün onun istehsalı, daşınması və emalı prosesləri hər biri ayrılıqda və sistem halında vahid dəyərin istehsalı və istehlakını özündə birləşdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikada transformasiya mərhələləri və spesifik xüsusiyyətləri neft sektoruna bir başa və dolayısı yolla təsir edir və onun planlaşması və idarə olunmasının bazar tipli modelini yaradır. İlkin növbədə neft strategiyası məhsullarına ehtiyacını və valyuta gətirmək tələbatını nəzərə alaraq artım modelinə və bölgü prinsiplərinə uyğun planlaşdırılır.

Neft resurslarının formalaşma mənbələri daxili və xarici resursların cəlb edilməsinin prinsipləri və maraqların təmin olunmasının iqtisadi mexanizmlərini formalaşdırır. Beynəlxalq səviyyəli kontraktlarda iştirak payına uyğun olaraq mənfəət neftinin bölünməsi arasında stimullaşdırma mexanizmlərinin tətbiqi və investisiyanın təşviqi mexanizmləri əsaslandırılır. O cümlədən, resursların qiymətləndirilməsi, mənfəət neftinin hesablanması metodikası əsaslandırılır. Neft hasilatı renta münasibətləri və differensial şəraitlərlə bağlı olduğu üçün xərclərin hesablanmasında müxtəlif resursları vahid ölçü və qiymətləndirmə metodikasına gətirilməsi «gətirilmiş məsrəf» metodikası ilə tətbiq etmək olar .

Bu metodikanın əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, müxtəlif əlverişli təbii şəraitdən asılı olaraq çəkilmiş məsrəflər az olarsa, onda mənfəət nefti yüksək ola bilər, bu da kontraktada iştirak edən şirkətlərin eyni məsrəfdə müxtəlif gəlir əldə etməsinə səbəb ola bilər. Məhz bu qeyri-bərabərliyin qarşısını almaq üçün orta mənfəət norması və orta məsrəf xərcləri əsas baza olaraq eyni xərcdə eyni mənfəət götürmək prinsipi tətbiq edilməlidir.

İnvestisiyanın təşviqi kontraktlarda beynəlxalq səviyyəli maraqlara uyğun reallaşır, müştərək əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün gətirilən avadanlığın gömrük vergilərindən azad edilməsi mənfəət neftinin daşınması zamanı xərclərdən başqa ödəmələrin bərabər normativlər yaxud güzəştli xərclər vasitəsi ilə tətbiqi metodikası tətbiq edilir. İnvestisiya qoyuluşunda risk dərəcəsi sahibkarın sərəncamında qaldığı üçün iştirak payından asılı olaraq idarəetmə və kadr potensialının seçilməsində risk sahibinin üstünlükləri təmin olunur. Ona görə də risklərin bölgüsü, səlahiyyət və öhdəliklərin bölgüsü prinsipləri ilə kəmiyyətcə uyğunlaşır.

Azərbaycan Respublikası xarici şirkətlərlə neft müqavilələrində tərəfdaş kimi iştirak etməklə, özünün formalaşmış neft potensialını, kadr potensialını və yaradılmış infrastrukturunu istifadə etmək və əvəzində mənfəət neftindən pay almaq səlahiyyətləri vardır. Həmçinin respublikada təbii sərvətin yerli resursların istehlak məqsədi ilə istifadəsində bazar iqtisadiyyatı qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq müəyyən əlavə resurslara görə ödəmə

formasında haqq ola bilər. Təbii ki, bu haqq şəklində ödəmələr həmin resursların bazar iqtisadiyyatı şəraitində təkrar istehsalı və təbii resursların qiymətləndirilməsi metodikası ilə bağlıdır. Təbii resursların qiyməti həmin resursların elə satış qiymətinə bərabər götürülür ki, onun banklara qoyulmasında əldə alınan faiz normasına bərabər olsun.

Neft ixracatı üçün məhsul olduğu üçün onun satışı və daxili tələbat üçün istifadəsi, strateji inkişaf istiqamətlərindən və menecment idarəçiliyindən asılı olaraq alternativ texnoloji proseslər və yaxud marketinq planlaşması üçün adekvat iqtisadi obyektədir. Bu problemlərin tədqiqi hər biri öz sahəsində spesifik qiymətləndirmə, proqnozlaşdırma və qərar qəbulu etməyə imkan verir.

Neft məhsulları bu baxımdan dünya qiymətlərinin dəyişməsindən asılı olaraq ahəngdar tənzimlənən proses olaraq idarə olunmalıdır.

Əgər neftin satış qiyməti artırsa bu ixrac edən ölkələr üçün gəlir mənbəyi olmaqla daha çox ixracata iqtisadi cəhətdən meyl yaradır. Ancaq neft məhsullarının dünya qiymətlərinin artması bütövlükdə dünya bazarında bahalaşmaya gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində idxal məhsullarının qiymətini artırır. Nəticədə neft hasilatı üçün zəruri olan texnologiyaların qiyməti artır, dolların alıcılıq qabiliyyəti azalır. Neft həcmi alan ölkələr əlavə dollar emissiyasına gedir. Bu da avro və dollar bazarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin və dövlətlərin daxili qiymətlərinin dəyişməsinə və investisiyası çox olan ölkələrin dollar bazarından asılılığını artırır. Məhz belə problemlərin həlli ümumi effektin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Emissiya gəlirlərinin artması dünya bazarında dollar və avroya olan tələbatla ölçülür. Bu da öz növbəsində valyuta bazarının genişlənməsi və inkişaf etmiş ölkələrin qloballaşma şəraitində daha da iqtisadi gücün artmasına, keçid dövrü yaşayan ölkələrin həmin ölkələrdən geri qalmasına səbəb olur. Neft gəlirlərinin bölgüsü onun qiymət dəyişməsindən, yaxud idarə edilməsi aspektlərindən və mülkiyyətin istifadə edilməsi formasından və həmin təsərrüfatın təşkilatı quruluşundan asılı olaraq formalaşma xüsusiyyətləri və

dinamikası tədqiqat obyektı olaraq idarə olunur. Neft hasilatı və bölgüsünün respublikadaxili münasibətlərə təsiri tənzimləmə obyektı olaraq, təkcə Azərbaycan iqtisadi islahatlar çərçivəsində deyil, həmçinin beynəlxalq iqtisadi qurumlar və maliyyə korporasiyaları tərəfindən tövsiyələrlə tənzimlənir. Beynəlxalq qurumlar investisiya, yaxud uzunmüddətli kreditlərin verilməsində müəyyən şərtlərin daxili real iqtisadi sektorlarda tətbiq olunmasına öhdəçilik formasında idarəetmə mexanizmi kimi tətbiq edirlər. İslahatlar şəraiti bir sıra sosial nəticələri ilə səciyyələnir. Bu nəticələrin proqnozlaşdırılması bir sıra kompleks maliyyə və təşkilati tədbirlərin hazırlanmasına gətirib çıxarır. Bu məqsədlə neft sahəsinin idarə edilməsi üçün iqtisadi və qlobal səviyyəli sosial-iqtisadi meyarlar tətbiq olunur. Belə tədbirlərin əsasını neft gəlirlərinin sosial təminat və büdcədən kənar fondlar vasitəsi ilə bu sahədə işləyənlərin şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, büdcə gəlirlərinə ayırmalar yolu ilə sosial yönlü siyasətin həyata keçirilməsinə, vəsaitlərin təmin edilməsinə yönəlməlidir.

Neft sahəsi təsərrüfat fəaliyyəti olmaqla mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq digər sahələrlə və beynəlxalq səviyyəli xüsusi şirkətlərlə müqavilələr və maraqlar əsasında təşkil olunur. Neft sektorunun Dövlət idarəetmə sistemi və dövlət qarşısında müəyyən vəzifələri və səlahiyyətləri uyğun idarəetmə mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əsas mexanizm vergilər və gəlirlər mexanizmidir. Neft şirkəti təşkilati quruluş olaraq ixracat vergilərindən başqa digər vergiləri mənfəət neftinin hesabına ödəməklə reallaşdırır, əlavə dəyər, mənfəət, əmlak və uyğun olaraq idxal-ixrac vergisinə məruz qalır.

Neft hasilatı beynəlxalq müqavilələr əsasında fəaliyyət göstərdiyinə və onun daşınması üçün infrastruktura xərcləri sərf olunduğu üçün vergiqoyma da qarşılıqlı effekt və milli qanunlar əsasında tənzimlənir. Vergi güzəştləri hökumətlərarası bərabər prinsiplər əsasında tərtib olunur. Əgər hər hansı ölkənin məhsulları digər ölkəyə vahid məqsəd üçün aparılanda vergi güzəştləri tətbiq olunursa, onda digər ölkəyə həmin ölkəyə daşınan məhsullarına eyni vahid güzəştləri tətbiq olunmalıdır. Ona görə də neft kontraktlarında məhz

vergi güzəştləri bütün tərəflər üçün bərabər həcmdə və eyni prinsiplər əsasında tərtib olunur.

Neft sahəsinin çox məqsədli və strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun təşkili və idarə edilməsinin bir sıra metodoloji cəhətləri və tədqiqi xüsusiyyətləri meydana çıxır ki, həmin xüsusiyyətləri əvvəlcədən müəyyən etmək, yaxud əməli idarəetmə üsullarını tətbiq etməklə səmərəli fəaliyyəti təmin etmək olar. Neft kontraktlarının əməli idarə edilməsi üçün yaradılan təşkilatlar və Azərbaycan Neft Şirkəti arasında təsərrüfat əlaqələri ilə yanaşı, əmək bölgüsü və kommersiona mənafeyinə əsaslanan prinsiplər və qaydalar müəyyən edilir. Beynəlxalq kontraktlar Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunan müqavilələr əsasında tənzimlənir. Neft məhsullarının topdan satışı, onun məhsullarının qiymətləndirilməsi və marketinq strukturunun proqnozlaşdırılması hər bir sahənin rentabellik səviyyəsini və onun mənfəətinin artırılması məqsədi ilə idarə olunur. Neft sektorunun idarə edilməsi sahə və ərazi idarəetmə prinsiplərinin vəhdət formasında təşkil olunur. Regionun kompleks inkişafı və onun inteqrasiya prioritetləri idarəetmə prioriteti olaraq təşkil olunur.

Fəsil III. Neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın perspektiv sahələrinə yönəldilməsi istiqlamətləri

3.1. Neft gəlirlərinin paylanması və istifadəsi prinsipləri

Ölkəyə neft gəlirlərinin daxil olması və onun təsiri altında baş verən proseslər hazırda təmsilçilik səviyyəsi və mövqeyindən asılı olmayaraq nəinki siyasətçiləri, həm də tədqiqatçıları ən çox düşündürən məsələlərdən hesab olunur. Əgər siyasətçiləri bu vəsaitdən hara və nə qədər xərcləmək maraqlandırırırsa, tədqiqatçıları bu halda formalaşacaq tendensiyalar və onun iqtisadiyyata təsirlərinin müxtəlif aspektləri düşündürür. Bu zaman hər iki qrup üçün eynisəviyyədə qəbul olunan bir problem var ki, o da neft gəlirlərinin səmərəli və şəffaf idarə olunmasıdır.

1994-cü ildən bəri Azərbaycanda neft sənayesində xarici tərəfdaşlarla birgə aparılan uğurlu işlərin nəticəsi kimi, ölkəmizə böyük miqdarda neft gəlirləri daxil olmağa başlayıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Xəzər-2006 Neft və Qaz sərgisinin açılışında bəyan etdi ki, növbəti 20 ildə Azərbaycanın neft və qaz layihələrindən əldə etdiyi gəlirlər 140 milyard ABŞ dollarından artıq olacaq. 2006-cı ildən başlayaraq bu gəlirlərin həcmi dəfələrlə artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, neft gəlirləri Azərbaycan üçün parlaq inkişaf imkanları açır, amma bunun üçün böyük neft gəlirlərinin yarada biləcəyi iqtisadi və sosial riskləri hökmən irəliləmədən həll etmək lazımdır.

Azərbaycanın neft və təbii qaz gəlirinin idarə olunmasının uzun müddətli strategiyası 2008-cü ildə müəyyən edilmişdir. Bu strategiya region enerji sektorunun və ölkə infrastrukturunun inkişafı üçün, yüksək miqdarda neft və təbii qaz gəlirinin əldə edilməyə başladığı vaxtda, iqtisadiyyatının itkisiz transformasiyasının təmin edilməsi haqqındakı hökumət planlarını əks etdirir. Ölkə başçısı tərəfindən təsdiqlənən strateji proqram əldə ediləcək neft və təbii qaz gəlirlərinin 2005-2015-ci illərdə idarəsini əhatə edir. Əldə ediləcək gəlirlərin 25%-i işə, xərclənməyərək mühafizə ediləcəkdir.

30 il ərzində Azərbaycanın neft və təbii qazdan 240-265 mlrd dollar gəlir əldə edəcəyi hesablanmışdır. Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarından əldə olunacaq gəlir

2008-2015-ci illərdə ən yüksək səviyyəsinə çatacaqdır. Bu müddət ərzində ölkəyə ildə təxminən 5-6 milyard dollar, nəticədə isə, 35-42 milyard dollar daxil olacaq. Şahdəniz yatağının istifadəsindən sonra əldə edilə biləcək gəlir isə, 2029-cu ilə qədər 7 milyard dollardan çox olacaqdır.

Dövlət Neft Fondu tərəfindən aparılan hesablamalara görə, 2009-2018-ci illərdə neft və təbii qaz gəliri ən yüksək səviyyəsinə çatacaqdır. Növbəti 20 il ərzində ölkənin neft və təbii qaz gəlirləri 25-45 mlrd dollar arasında dəyişəcəkdir.

Xəzər Dənizinin Azərbaycan regionunda yerləşən və sahildən 100 km. uzaqlıqda yerləşən Şahdənidə zəngin qaz yataqlarının kəşfindən sonra, təbii qazın necə ixrac ediləcəyi müzakirə edilməyə başlandı. Əliyev və Türkmənbaşı arasındakı telefon danışıqlarında Azərbaycanın Trans-Xəzər xəttindən ildə 5 milyard m³ təbii qaz barədə razılaşılmasının müqabilində, Türkmənistanın Trans-Xəzər layihəsində iştirak edəcək şirkətin müqavilə müddətini uzatmaması, xəttin həyata keçməsinə təhlükəyə saldı. Bundan əlavə Türkmənistanın Rusiyaya ildə 50 milyard m³ təbii qaz satacaq olması bir tərəfdən Türkmənistanın Trans-Xəzər boru xəttindən soyuması demək idi. Bunlar da Azərbaycanın öz təbii qazını satmaq üçün yeni yollar axtarmasına səbəb oldu.

2001-ci ilin mart ayında Əliyevin Türkiyəni ziyarəti zamanı Ankarada Türkiyə-Azərbaycan arasında təbii qazın ixracına dair müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, Türkiyəyə “Şahdəniz” yatağından çıxarılaçaq 2 milyard m³ həcmində, 2005-ci ildə 3 milyard m³, 2006-cı ildə 5 milyard m³ və 2007-2008-ci illərdə 6.6 milyard m³ olmaqla 5 il ərzində 23.2 milyar m³ təbii qaz ixracı planlaşdırılsa da sonrakı illərdə bəzi qiymət anlaşılmazlığı və texniki problemlərdən qaynaqlanan müəyyən axsamalar olmuşdur. Hər nə qədər imzalanan müqavilədə ixraca 2004-cü ildə başlanacağı qərarlaşdırılsa da, hadisələrin gedişatına görə daha sonra Şahdəniz təbii qazının Türkiyəyə nəql edilməsi məqsədi ilə Bakı-Tbilisi-Ərzurum təbii qaz boru kəmərinin inşasına 2004-cü ildə başlanılmışdır. Həmin bu kəmə, BTC neft kəmərinə paralel düşünülmüşdür. İki boru xətti arasında məsafənin 12 metr olaraq hesablanması isə, layihənin həyata keçməsində vaxtının və maliyyə xərclərinin azaldılmasına imkan verəcəkdir.

2004-cü ildə BP şirkəti “Şahdəniz” dəniz yatağının təbii qaz nəqli ilə əlaqədar Cənubi Qafqaz təbii qaz boru kəmərinin inşasına başlamışdır. İnşaata 2005-ci ilin 4-cü rübündə tamamlanması, 2006-cı ilin qışında isə təbii qazın istehsal edilərək ixracatına başlanılmışdır..

İmzalanan bir müqavilə ilə birinci il 1 milyard m³ olmaq üzrə təbii qaz Yunanıstan və Avropaya ixrac ediləcəkdir. İxrac miqdarı daha sonra 14.3 milyard m³-ə çıxacaqdır. Bu çərçivədə Yunanıstan ilə Türkiyə arasında kəmərinin inşası da planlanmışdır. Yunanıstanın bu kəmərdən təbii qaz alması ilə layihəyə qoşulması, Yunanıstanın “Şahdəniz” layihəsinin stratejik müttəfiqi olan Türkiyə ilə dərinləşməsinə kömək edəcək. Yunanıstanın layihədə iştirakı Azərbaycana və Ermənistanla qarşı siyasətində də tarazlıq yaradacaq.

Trans–Xəzər təbii qaz boru kəmərinin də aktiv hala gətirilməsi halında enerji qaynaqlarının iqtisadi inkişafına təsiri daha aydın görülməkdir.

Neft gəlirlərinin sürətli artımı neft sektorunu ölkə iqtisadiyyatının həlledici sahəsinə çevirib. Bir tərəfdən neft hasilatı və satışı sahəsində əldə olunan nailiyyətlər, digər tərəfdən dünya bazarında neftin satış qiymətinin yüksəlməsi ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM-ə və büdcə gəlirlərinə, xarici ticarət dövriyyəsinə və s.) dinamik artımına olduqca ciddi təsir göstərmişdir. Hal-hazırda ölkəmizdə ən çox müzakirə olunan məsələlər neft gəlirlərini necə və hara xərcləməklə bağlı olan məsələlərdir:

- 1) qeyri-neft istehsal sahələrini necə inkişaf etdirib rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etməli;
- 2) neft gəlirlərindən bütün əhali təbəqələrinin faydalanmasını necə təmin etməli;
- 3) “neft qarğıışından” necə xilas olmalı.

Bir sıra ölkələrdə bu məsələlərin ən optimal həlli neft fondu yaratmaq hesab edilir.

Neft fondunu yaratmaq və düzgün idarə etməklə aşağıda sadalanan problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür:

- Milli valyutanın real mübadilə məzənnəsinin kəskin artmasının qarşısını almaq

- Fiskal intizamı qoruyub saxlamaq
- Gələcək nəsillər üçün yığım
- Fiskal stabilizasiya

Ümumiyyətlə desək, neft fondu yaratmaqda əsas məqsəd indiki neft gəlirlərilə, indiki xərcləri bir-birindən bacardıqca çox ayırmaqdan ibarətdir. Bu o qədər də asan olmayan bir məsələdir. Belə ki, indiki nəsil istəyir ki, qısa müddətdə neft gəlirlərinin bəhrəsini görsünlər. Bu isə o zaman mümkün olardı ki, neft gəlirləri ya əhali arasında bölünsün, ya da istehlak məqsədilə dövlət tərəfindən təşkil olunmuş şəkildə xərclənsin. Amma, dünya ölkələrinin tarixi təcrübəsi göstərir ki, zəif qeyri-neft sektoru və tam inkişaf etməmiş maliyyə sistemi olan ölkələrdə neft gəlirlərinin indiki nəsil vətəndaşlar arasında bölünməsi və ya istehlaka xərclənməsi neft gəlirlərinin ümumi faydasını ciddi şəkildə azaldır və həm də böyük makroiqtisadi sarsıntılara səbəb ola bilər. Neft fondu adətən iki cür olur:

- Yığım fondu: təbii sərvətlərin istismarından əldə edilən gəlirləri yığıb gələcək istifadəyə saxlamaq üçün

- Stabilizasiya fondu: təbii sərvətlərin istismarından dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin stabilləşdirilməsi üçün.

Dövlət Neft Fondu 1999-cu ildə ulu öndər Heydər Əliyevin qərarı ilə yaradılmışdır. Ötən müddətdə xalqımızın milli sərvəti olan neft gəlirlərinin idarə olunması sahəsində uğurlar qazanılmışdır. Qurum yeni yaradılan zaman 271 milyon ABŞ dollarına bərabər olan büdcəsi bu gün təqribən 28 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu əsasən yığım məqsədilə yaradılan bir fonddur. Azərbaycanda Dövlət Neft Fondunun yaradılması çox düzgün və vaxtında atılmış bir addım idi. Hökumət ARDNF-nun yaradılması və onun vəsaitlərindən istifadə edilməsi istiqamətdə həm institusional, həm də proqram xarakterli bir sıra uğurlu işlər görüb. Hazırda, ADNF həm tədqiqatçılar, həm də iqtisadi siyasətlə məşğul olanlar tərəfindən ən düzgün tərtib edilmiş bir neft fondu kimi misal gətirilir. Amma bütün yığım fondu kimi ARDNF qarşısında da belə bir problem dayanır: artan neft gəlirləri fonunda əhali öz gəlirlərinin də eyni

sürətlə artmasını görmək istəyir, bu isə öz növbəsində neft fondunun yığım fəlsəfəsi ilə uyğun gəlmir.

Azərbaycanda neft gəlirlərinin istifadəsində üç mühüm məsələni fərqləndirmək lazımdır:

1. Neft gəlirlərinin hansı hissəsinin indi istehlak üçün xərclənilib, hansı hissəsinin isə gələcək nəsillər üçün yığılıb saxlanması
2. Neft gəlirlərinin qeyri-istehlak üçün xərclənən hissəsinin hansı layihələr üçün istifadə edilməsi
3. Neft gəlirlərinin istifadə edildiyi layihələrdə xərclərin səmərəli və şəffaf şəkildə istifadə edilməsi

İndi isə bu məsələlərin hər üçünü ayrı-ayrılıqda araşdırmaq **лазымдыр**.

Neft gəlirləri **dövlət tərəfindən** əsasən üç məqsəd üçün xərclənsə yaxşı olar:

1. İnsan kapitalının inkişafına
2. İri infrastruktur layihələrinə
3. Ölkədə münbit mikroiqtisadi mühitin yaradılmasına

Qeyd etmək lazımdır ki, neft gəlirlərinin inkişaf üçün xərclənməsi, ölkəmizin coğrafi şəraiti (regionda yeri, təbii ehtiyatları və iqlim şəraiti), iqtisadi inkişaf səviyyəsi, sosial sahədəki vəziyyət, iqtisadi, siyasi və sosial institutların hazırkı inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq aşağıdakı istiqamətdə istifadə edilməsi çox məqsəduyğun olardı:

1. Neft-kimya sənayesinin inkişafına:

- Yüksək ixtisaslı idarəetmə və texniki rəhbər kadrların hazırlanmasına
- Neft-kimya sənayesinin elmi-texniki bazasının müasirləşdirilməsinə
- Azərbaycanın neft-kimya sənayesinin texnoloji baxımdan müasirləşdirilməsinə
- Azərbaycanın neft maşınqayırması sənayesinin müasirləşdirilməsinə və ixrac qabiliyyətinin artırılmasına
- Regional neft sənayesi üçün tikinti və quraşdırma mərkəzinə çevrilməsinə
- Azərbaycanın tədricən digər regionlarda neft istehsal edən ölkəyə çevrilməsinə

- Kimya sənayesinin regional kənd təsərrüfatı üçün gübrələr istehsal etməsinə
- Plastik əmtəələrin müasir texnologiyaya əsasən istehsalı üçün lazımi şəraitin yaradılmasına

2.Təhsil sahəsinə:

- Azərbaycanın gələcək əsas iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə uyğun olan sahələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin dünyanın qabaqcıl təhsil müəssisələrində hazırlanmasına

- Azərbaycanda təhsil müəssisələrinin müsair tələblərə cavab verən mühəndis-texniki mütəxəssisləri hazırlamasına

- Müxtəlif sənaye sahələri üçün yüksək ixtisaslı işçilər yetişdirən ixtisaslaşdırılmış peşə təhsili ocaqlarının yaradılmasına

- Təhsil müəssisələrinin təmirinə və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə

- Təhsil kreditləri sisteminin yaradılmasına

3.Səhiyyə sahəsinə:

- Xəstəliklə mübarizə almağa yönələn səhiyyə sistemindən, xəstəliklərin qarşısını almağa yönələn səhiyyə sisteminə keçilməsinə

- Səhiyyə sahəsində idarəetmə mütəxəssislərinin yetişdirilməsinə

- Ölkədə səhiyyə infrastrukturunun müasirləşdirilməsinə

- Tibbi sığorta sisteminin realist əsaslarla qurulmasına

- Regional əhəmiyyətli əczaçılıq və gigiyena sənayesinin təşəkkül tapmasına

4.Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına:

- Regional neft-qaz tranzitində Azərbaycanın rolunu gücləndirən infrastruktur layihələrinə

- Mal və xidmətlər, informasiya nəqlində Azərbaycanı regional mərkəzə çevirə biləcək infrastrukturun gecikmədən yaradılmasına

- Biznes xidmətləri sektorunun yaradılıb inkişaf etdirilməsinə

5.Kənd təsərrüfatının inkişafına:

- Mikromaliyyətləşmənin geniş tətbiqinə

- Maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsinə
- Kəndli sahibkarların ixraca daha yaxından qoşulmasına kömək üçün təhsil və biznes xidmətlərinin təşkilinə
- Dünyadakı qabaqcıl aqrotəcrübənin Azərbaycana gətirilməsi işinin səmərəli təşkilinə
- Qida və Yüngül sənaye sahələrinin inkişafı üçün lazımi şəraitin yaradılmasına

6.Turizmin inkişafına:

- Ölkədə turizmin inkişafı üçün vacib olan infrastrukturun müasirləşdirilməsi və ya yaradılmasına
 - Aviasiya nəqliyyatı infrastrukturu
 - Avtomobil nəqliyyatı infrastrukturu
 - Dəmiryolu nəqliyyatı infrastrukturu
 - Energetika infrastrukturu
 - Poçt və rabitə infrastrukturu
- Azərbaycanın diplomatik nümayəndəlikləri, dövlət təşkilatları və şirkətləri vasitəsilə Azərbaycanın turizm imkanlarının xaricdə geniş təşviqinə
- Turizm bazarının liberallaşdırılması və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi işinə

Qeyd etmək lazımdır ki, neft gəlirləri Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi tərəqqisində və qüdrətli ölkəyə çevrilməsində effektiv bir vasitə rolunu oynayacaq. Беля ки, Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi inkişafının elmi-texniki bazasının yaradılması, indiki və gələcək nəsillərin həyat səviyyəsinin daimi olaraq yüksəldilməsi, ölkədə siyasi demokratiyanın dönməz şəkildə bərqərar edilməsi və Azərbaycanın regionda və dünyada nümunə götürüləcək bir ölkəyə çevrilməsi üçün, neft gəlirləri böyük imkanlar açır. Bir məsələni heç zaman yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, ölkələrin qloballaşan dünyada rəqabətqabiliyyətli və müstəqil qalmaları üçün əsas amil insan amili olaraq qalacaq və inanıram ki, ölkəmizin neft gəlirləri məhz rəqabətqabiliyyətli Azərbaycan iqtisadiyyatının qurulması məqsədi üçün istifadə ediləcək.

3.2. Neft sənayesinin perspektiv inkişafının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının ərazisi karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngindir. Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda iri həcmli neft və qaz yataqları və strukturları mövcuddur. Onlardan istifadə bütün dövrlərdə aktual olmuş və xüsusilə Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin təbii ehtiyatlarından xalqın rifahının yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın yüksəlişi naminə səmərəli istifadə daha böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, Prezident Heydər Əliyevin qətiyyətli siyasəti nəticəsində 1994-cü ildən başlayaraq həyata keçirilən yeni neft strategiyası Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasında və ölkəyə xarici investisiyaların gətirilməsində mühüm rol oynamışdır. Onun şəxsi təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi altında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən karbohidrogen yataqlarının işlənilməsinə dair dünyanın qabaqcıl neft şirkətləri ilə bağlanmış «Əsrin müqaviləsi» müasir dövrdə ölkənin neft-qaz sənayesinin inkişafına yeni təkan vermişdir. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafında yanacaq-enerji kompleksinin müstəsna rolu vardır. Bu gün ölkənin yanacaq-enerji kompleksinin qarşısında duran əsas vəzifə son on ildə qazanılmış uğurları möhkəmləndirməkdən, iqtisadiyyatın və əhəlinin enerji resurslarına olan tələbatını daha dolğun ödənilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu mühüm vəzifənin yerinə yetirilməsi məqsədilə hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı»nda qarşıdakı on illik dövrdə bu kompleksə daxil olan sahələrin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və onların reallaşması üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

2008-2011-ci illərdə sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd respublikada elmtutumlu və yüksək texnologiyalı, rəqabətədavamlı və

ixracyönümlü, dünya standartlarına cavab verən sənaye məhsullarının istehsal edilməsinə və dövlət dəstəyi tədbirlərinin genişləndirilməsi, sənaye kompleksində dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, investisiya mənbələrinin və resurslarının müəyyənləşdirilməsi və artırılması, təbii sərvətlərin və əmək resurslarının səfərbər edilməsi sənayenin davamlı inkişafa nail olmaqdan ibarətdir.

Neft sektorunun dinamik inkişafı və regionların enerjidaşıyıcıları ilə təminatının yaxşılaşdırılması, eyni zamanda qeyri-neft sektorunda yaradılan əlverişli investisiya mühiti, aparılan özəlləşdirmə prosesi, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyi və digər islahatlar qeyri-neft sahələrinin daha intensiv inkişafını təmin edəcəkdir.

Neft sənayesinin perspektiv inkişafı məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər görülsə daha məqsədə uyğun olar:

- yeni yataqların axtarışı və kəşfiyyatı;
- aşkar edilmiş yataqların tammiqyaslı işlənməyə cəlb edilməsi;
- işlənmədə olan yataqlarda yeni quyuların qazılması və fəaliyyətsiz quyuların bərpası;
- işlənmədə olan yataqlar üzrə neftvermə əmsalının artırılması məqsədilə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi;
- neft-qaz hasilatı, nəqli və emalı sistemlərinin tikilməsi, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi;
- elm və texnikanın nailiyyətlərindən və qabaqcıl təcrübədən geniş və müntəzəm istifadə edilmə
- Neft və qazın yığım-nəql proseslərinə nəzarəti optimallaşdırmaq üçün avtomatlaşdırılmış neft və qaz hesabata qovşaqlarının qurulması və kompüterləşdirilmiş nəzarət-informasiya şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi
- Neft və neft məhsulları tutumlarındakı neft şlamlarının emal edilməsi üçün qurğunun tikilməsi
- Neftin ilkin emalı üzrə ELOU-AVT-6 qurğusunun istilik mübadiləsi sxeminin təkmilləşdirilməsi, tullantıların zərərsizləşdirilməsi, məhsulların keyfiyyətinin artırılması və itkilərin azaldılması məqsədi ilə modernləşdirilməsi

- Avropa standartlarının (EVRO-2005) tələblərinə cavab verən dizel və reaktiv mühərrik yanacağıının istehsalı məqsədi ilə hidrogenlə təmizlənmə kompleksinin tikilməsi

- Dəniz yataqlarından neft-qaz hasilatının təminatı üçün hidrotexniki qurğuların tikintisi, təmiri və yenidən qurulması

- Layların neftveriminin artırılması üçün lay və quyu dibi zonaya mütərəqqi təsir üsullarının tətbiqi

- İşlənmədə olan yataqların ehtiyatlarının dəqiqləşdirilməsi, işlənmə layihələrinin hazırlanması və müəllif nəzarətinin həyata keçirilməsi

- Horizontal quyuların qazılması istiqamətində işlərin aparılması

- Yanacaq-enerji resurslarının dəqiq uçotunun təmin edilməsi məqsədilə ölçü qovşaqlarının təkmilləşdirilməsi və ölçülərin aparılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi

- Yanacaq - energetika kompleksinin korporativ kompüter-informasiya şəbəkəsinin və mərkəzi məlumatlar bankının yaradılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi

- Müasir tikinti texnologiyasından və texniki vasitələrdən istifadə etməklə geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılmasını yataqların istismarının səmərəliliyinin yüksəldilməsini neft və qaz buruqlarının tikintisinin sürətləndirilməsini habelə yerin təkindən istifadə edilməsi və mühafizəsi sahəsində mövcud olan qanunvericiliyə riayət etməklə yataqların hazırlanmasının keyfiyyətinin və sürətinin artırılmasını

- İstehsalın səmərəliliyi və rentabilliyinin artırılması.İstehsalın səmərəliliyi, onun nəticəlini yeni istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri ilə onlara nail olunmasına sərf edilən əmək və material ehtiyatlarının nisbətini xarakterizə edir. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi prosesinin mahiyyəti-məsrəfin hər vahidinə düşən iqtisadi nəticələrin yüksəldilməsidir.

- Servis xidmətinin genişləndirilməsi. Servis xidmətinin göstərilməsini qərara alan təşkilat, bazar xadimi üç qərar qəbul etməlidir. İlk növbədə özü üçün müəyyənləşdirməlidir ki, servis xidmətinə hansı xidmətləri daxil etməlidir, yeni

sifarişçiyə nə kimi xidmətlər götərməlidir; ikincisi, hansı səviyyəli servis xidmətini sifarişçiyə təklif etməlidir və üçüncüsü, servis xidmətini sifarişçi üçün hansı formada həyata keçirməlidir.

- Maliyyə sabitliyinin təminatı. Maliyyə sabitliyinin təminatında maliyyə intizamına ciddi əməl olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sabitliyinin təminatı pul ehtiyatlarından istifadə olunmasında qənaət rejiminin gözlənilməsinə yönəldilir və təsərrüfat hesabının şərtidir.

- İqtisadi inteqrasiyanın genişləndirilməsi, rəqabətin gücləndirilməsi və infrastrukturun yeniləşdirilməsi.

- Təsərrüfat subyektlərinin çevikliyinin və transformasiya qabiliyyətinin artırılması. Bu müxtəlif əməliyyatların yerinə yetirilməsini təmin etməklə yanaşı, istehsalın çevikliyini də artırır. Bu isə öz növbəsində bir məmulatın emalından tezliklə digərinə keçməyə, eyni zamanda müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirməyə imkan verir. Çevik avtomatlaşdırılmış istehsalatlarda istehsalın tələbi ilə müəyyən olunan funksiyalarda çox müxtəlif dəzgah hissələrinin, mühərriklərin, nəqliyyat maşınlarının düzəldilməsi tətbiq edilir.

- İqtisadi artımın təmin olunması. Elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərindən geniş istifadə olunmasına məhsulun işin xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına qabaqcıl istehsalat təcrübəsinin geniş yayılmasına əsaslanır. İqtisadi artım dedikdə itehsal və qeyri-istehsal istehlakı məqsədlə məhsul istehsalının və xidmətlərin çoxaldılması nəzərdə tutulur.

Neft sənayesini inkişaf etdirmək məqsədilə son illərdə “Azərneftyağ” Neft Emalı Zavodunda Cənubi Koreyanın “Laki İnjiniring LTD” və Amerikanın “Petrofak” firmalarının layihəsi əsasında hər birinin illik məhsuldarlığı 2 milyon ton olan iki ədəd neftin ilkin emalı qurğuları, Avstriyanın “Pyerner” firması tərəfindən layihələndirilmiş və illik istehsal gücü 250 min ton olan bitum istehsal edən “Bituroks” qurğusu tikilib istismara verilmişdir. Yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə neftin ilkin emalı və bitum istehsalı qurğularında idarəetmə sistemləri quraşdırılmışdır. Zavodda istehsal olunan kerosin, dizel yanacağı və benzin məhsullarının saxlanması üçün yeni çənlər parkı, istehsalatda

tətbiq edilən reagentlərin qəbulu və saxlanması üçün reagent təsərrüfatı, ekologiya mühafizəsi məqsədilə proses vaxtı əmələ gələn qazların ətraf mühitə atılmasının qarşısını almaq üçün yeni məşəl təsərrüfatı tikilib istismara verilmişdir. Həmçinin, Avropa standartına uyğun DT markalı mühərrik yanacağının yeni texnologiya ilə istehsalına başlanmışdır. İstehsal olunan məhsula artan tələbatı nəzərə alaraq, bitum qurğusunun illik istehsal gücünün 500 tona qədər artırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının neft sənayesinin inkişaf perspektivləri qeyd etdiyim kimi dəniz yataqlarının işlənməsi ilə əlaqədardır. Hazırda dəniz neft mədənlərində çıxarılan neft ümumi neft hasilatının 2/3-ini verir. Bununla belə quruda da neft hasilatını artırmaq üçün işlər görülür. Küryanı Kür-İori çayları arası Şamaxı-Qobustan Xəzəryanı-Quba sahələrində axtarış-kəşfiyyat işləri aparılır köhnə quyularda hasilat artırılır neftçixarma texnologiyası yaxşılaşdırılır daha səmərəli metodlar tətbiq edilir təsərrüfat mexanizmi təkmilləşdirilir və.s.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir dövrdə real bazar münasibətləri şəraitində Milli sosial-iqtisadi inkişafın daxili və xarici amilləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq formalaşır. Bu prosesin ümuminkişaf qanunauyğunluqları və bütövlükdə global iqtisadi prosesin daxili təbiətinə aid olan və məntiqi xüsusiyyətlərdən doğan bir hadisə olduğu heç bir şübhə doğurmur. Bu baxımdan Azərbaycanın müasir inkişaf mərhələsində Milli iqtisadiyyatın formalaşması və mövcud problemlərin heç olmazsa kəskinlik dərəcəsinin azalması səpgisində xarici ticarətin mühümlüyü və zəruriliyi ilk baxımdan meydana çıxır. Hal-hazırda Respublikamız bir sıra problemlə qarşılaşmışdır ki, onların həlli ümumiyyətlə Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu və inkişafına birbaşa təsir göstərmək iqtidarındadır. Məhz, bu baxımdan ölkənin xarici ticarət strategiyasının zəruriliyi istiqamətində problemin qoyuluşu öz aktuallığı ilə səciyyələnir.

Müasir iqtisadi münasibətlər çərçivəsində maksimum xeyir götürmək istəyən hər bir ölkə balanslaşdırılmış rəşional xarici iqtisadi siyasət yürütməlidir. Bunun üçün, birincisi, ticarət və əmtəə dövriyyəsi dövriyyəsinin liberallaşdırılması milli maraqlar əsasında ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalar, müqavilələr üzrə aparılması zəruridir. İkincisi, bir neçə ölkənin daxil olduğu inteqrasiya ittifaqları daxilində yeni şəraitdə aşkarlığa daha çox üstünlük verilməsi vacibdir.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə fəal iştirak edən ölkələrdən olması, beynəlxalq kapitalın iqtisadiyyatımızda təsirinin artması genişlənən inteqrasiya və qloballaşma şəraitində beynəlxalq xarici ticarət və kapital hərəkətinin müasir elmi nəzəriyyələr əsasında Azərbaycan iqtisadiyyatı kontekstində araşdırılması xüsusi aktuallaq kəsb edir. Belə elmi araşdırma, ilk növbədə, beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətinin nəzəri məsələləri, eləcə də beynəlxalq ticarət və kapital hərəkətinin əsas xüsusiyyətləri təhlil və tədqiq edilməlidir.

Öz-özlüyündə aydındır ki, iqtisadi, siyasi və sosial inkişafın üzvü vəhdətdə olduğu müasir dünyada Azərbaycan Respublikası kimi problemlər burulğanında olan bir ölkə təcrid olunmuş şəkildə nəinki inkişaf edə, hətta mövcud ola bilməz. Xarici ticarətin nəzəri əsaslarının sistemli təhlili açıq-aydın şəkildə göstərir ki,

istinad prinsiplərinin təkamül prosesinə uyğun şəkildə dəyişməsi heç də xarici ticarətin zərurilik səviyyəsinin azalmasına dəlalət etmir. Əksinə, müasir dünyada Milli inkişafın qlobal qarşılıqlı asılılıq prizmasından keçdiyi və bu istiqamətdə xarici ticarətin «lokativ» rolunu oynadığı heç bir şübhə doğurmur. Eyni zamanda, müxtəlif tərzli və fərqli metodoloji bazarlara əsaslanan nəzəri yanaşmaların (marksist, klassik, neoklassik, müasir) əksəriyyəti məzmun və mahiyyətindən asılı olmayaraq xarici ticarətin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi və bütövlükdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin sübstansiyası olduğu fikrində yekdildirlər. Tədqiqatımızın nəticələri açıq-aydın şəkildə göstərir ki, respublikanın milli iqtisadiyyatının həm formalaşması, həm də inkişafında xarici ticarətsiz keçinmək qeyri-mümkündür. Ən ümumi formada keçid dövrü ərzində xarici ticarətin sosial-iqtisadi zəruriliyini və əhəmiyyətini aşağıdakı kimi ifadə etmək mümkündür. Xarici ticarət əlaqələri ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutması və sərfəli (müqayisəli üstünlüklər prinsipi baxımından) proporsiyalarda ixtisaslaşmasına şərait yaradır; xarici ticarət daxili bazarda real bazar mexanizminin formalaşması prosesinə müsbət təsir göstərir, öz mahiyyəti etibarlı ilə istehsal amillərinin, o cümlədən kapital ixracının alternativ forması kimi çıxış edir və xarici ticarət ixrac multiplikatorunu hərəkətə gətirir. Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı xarici bazara çıxışa şərait yaradır ki, bunsuz da respublika iqtisadiyyatının inkişafı sadəcə olaraq, qeyri-mümkündür. Xarici ticarət idxal asılılığının yüksək səviyyədə olduğu və keçid dövrünün bir sıra spesifik problemlərinin mövcudluğu şəraitində getdikcə pisləşən həyat şəraitini qismən də olsa sabit saxlamağa imkan verir.

Qlobal iqtisadi əlaqələrdə «millilik» sərhədlərinin getdikcə daha sürətlə silinməsi texnologiya, nəqliyyat və rabitə sferalarında baş verən əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində geniş təkrar istehsal sferasının fazaları arasında sıx uzlaşma xarici ticarət strategiyasının zəruriliyini müasir getçəkliyin tələbi kimi ortaya qoyur. Azərbaycan respublikasının potensial imkanları, mövqeyindən yanaşdıqda, ölkənin xarici ticarət strategiyasının qlobal kontekstdə araşdırılması real situasiyanın daxili məntiqinə əsaslanır. Bu baxımdan xarici ticarət siyasətinin

iki əsas istiqamətinin – azad ticarət və proteksionizmin başlıca cəhətlərini tədqiq etməklə keçid iqtisadiyyatı şəraitində onların tətbiqi xüsusiyyətini üzə çıxarmaq məqsədəuyğun olmuşdur.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, ölkənin xarici ticarət strategiyası bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Söhbət, hər şeydən əvvəl element-sistem qarşılıqlı münasibətlərində üzvi birliyə nail olmaqdan, yarana biləcək antoqonist ziddiyyətlərin daha az itgi ilə aradan qaldırılmasından gedir. Xarici ticarətin strukturunda baş verən ən cüzi dəyişikliklər belə ölkənin maddi rifahına təsir göstərmək iqtidarındadır. Deməli, real bazar münasibətlərinin təşəkkülü prosesinə paralel olaraq ümumilli mənafeələrin subyekt tərkibi mövqeyindən, ümumidən xüsusiyyətlə yönələn inkişafın labüdlüyü heç bir şübhə doğurmur. Belə ki, iqtisadi maraqların ifrat fərdiləşməsi meylinin getdikcə dərinləşməsi sözsüz ki, ölkənin həm iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasında, həm də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan xarici ticarət siyasətində də adekvat dəyişikliklərə gətirib çıxaracaqdır. Xarici ticarət əlaqələrinin dövlət müdaxiləsinin sərhədlərini müəyyənləşdirən amillər kompleksi tədqiq edilərək, xarici ticarət strategiyasının beynəlxalq potensiala uyğunlaşdırılması problemi araşdırılmışdır.

Tədqiqatların nəticələri belə bir qənaətə gəlmək imkanı verir ki, mövcud inkişaf modelləri arasında iqtisadi regionalizmin seçilməsi daha məqsədə müvafiq olardı. Fikrimizcə, ölkənin xarici ticarət strategiyasının əsas istinad bazası regional iqtisadi inteqrasiya çərçivəsi daxilində yaradılan azad ticarət blokları ola bilərdi.

Hal-hazırda Azərbaycan Avrasiya məkanında yeganə ölkədir ki, eyni zamanda dörd regional qruplaşmada iştirak edir.

Azərbaycanın xarici ticarət strategiyası bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas dəyişənlərindən biri olmaqla ilk növbədə milli rəqabət üstünlüklərinin formalaşması və inkişafına əsaslanmalıdır.

Neft sənayesinin perspektiv inkişafı məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər görülsə daha məqsədə uyğun olar:

- yeni yataqların axtarışı və kəşfiyyatı;
- aşkar edilmiş yataqların tammiqyaslı işlənməyə cəlb edilməsi;
- işlənmədə olan yataqlarda yeni quyuların qazılması və fəaliyyətsiz quyuların bərpası;
- işlənmədə olan yataqlar üzrə neftvermə əmsalının artırılması məqsədilə yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi;
- neft-qaz hasilatı, nəqli və emalı sistemlərinin tikilməsi, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi;
- elm və texnikanın nailiyyətlərindən və qabaqcıl təcrübədən geniş və müntəzəm istifadə edilmə
- Neft və qazın yığım-nəql proseslərinə nəzarəti optimallaşdırmaq üçün avtomatlaşdırılmış neft və qaz hesabı qovşaqlarının qurulması və kompüterləşdirilmiş nəzarət-informasiya şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi
- Neft və neft məhsulları tutumlarındakı neft şlamlarının emal edilməsi üçün qurğunun tikilməsi
- Neftin ilkin emalı üzrə ELOU-AVT-6 qurğusunun istilik mübadiləsi sxeminin təkmilləşdirilməsi, tullantıların zərərsizləşdirilməsi, məhsulların keyfiyyətinin artırılması və itkilərin azaldılması məqsədi ilə modernləşdirilməsi
- Avropa standartlarının (EVRO-2005) tələblərinə cavab verən dizel və reaktiv mühərrik yanacağıının istehsalı məqsədi ilə hidrogenlə təmizlənmə kompleksinin tikilməsi
- Dəniz yataqlarından neft-qaz hasilatının təminatı üçün hidrotexniki qurğuların tikintisi, təmiri və yenidən qurulması
- Layların neftveriminin artırılması üçün lay və quyuların dibi zonaya mütərəqqi təsir üsullarının tətbiqi
- İşlənmədə olan yataqların ehtiyatlarının dəqiqləşdirilməsi, işlənmə layihələrinin hazırlanması və müəllif nəzarətinin həyata keçirilməsi.

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H İ S İ

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: "Qanun " , 1999, 59
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Bakı: "Qanun" , 2006, 703
3. Azərbaycan Respublikasının "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Qanunu, 15 yanvar 1992
4. Azərbaycan Respublikasının " Lizinq xidmətləri haqqında " Qanunu, 29 noyabr 1994
5. Azərbaycan Respublikasının "Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında" Qanunu, "Biznesmenin Bülleteni", Bakı "Qanun" 1995, 17 s.
6. Azərbaycan Respublikasının "Aqrar islahatların əsasları haqqında" Qanunu, 18 fevral 1995
7. Azərbaycan Respublikasının "Törpaq islahatları haqqında" Qanunu, "Biznesmenin Bülleteni" Bakı "Qanun" 1996, 21s.
8. Azərbaycan Respublikasının "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanunu 02 iyul 1999
9. Azərbaycan Respublikasının «Əmək miqrasiyası haqqında» Qanunu, 23 mart 2001.
10. Azərbaycan Respublikasının «Tənzimlənən qiymətlər haqqında» Qanunu 30 may 2003-cü il, 98 s.
11. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları».
12. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005) Bakı 2002, 15 s.
13. Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə

- Dövlət Proqramı (2003-2005 -ci illər) Bakı "RN" 2003, 296 s.
14. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər), Bakı: «Nurlar», 2004, 160 s.
 15. Azərbaycan Respublikasının yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı. 14 fevral 2005-ci il .
 16. Azərbaycan Respublikasının Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri (2001-2010-cu illər), Bakı: 2001, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin materialı, 113 s.
 17. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il və gələn 3 il üzrə iqtisadi-sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri. Bakı: 2007, 109 s.
 18. Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinə dair qanunvericilik. Sənədlər toplusu, I-ci cild, Bakı 1997, 116 s.
 19. "Azərbaycan. Ölkələrin iqtisadi təhlili." Ümumdünya Bankı, 1999
 20. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın (qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar) Bakı "Araz" 2000, 188 s.
 21. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi (qanunlar, normativ sənədlər, analitik məlumatlar) Bakı 2000, 273 s.
 22. Azərbaycanın regionları. Statistik məcmuə, Bakı: «Səda», 2001, 604 s.
 23. Statistik Məcmuə, Bakı 2002
 24. Azərbaycanın statistik göstəriciləri-2002-2007. Bakı: «Səda», 2007, 721 s.
 25. Azərbaycan Respublikasının Sənaye Statistika Məcmuəsi, Bakı "Səda" 2007 571 s.
 26. Azərbaycan rəqəmlərdə: 2011 Azərbaycan Respublikası Dövlət Səhiyyə Komitəsi , Bakı "Səda" 2011, 247 s.
 27. Azərbaycanın Maliyyə Nazirliyinin sənədləri, Xəzinədarlıq və BİM-lər şöbəsi.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Beynəlxalq ticarət və gömrük işi»
ixtisası üzrə təhsil alan 2892-cı qrup tələbəsi Quliyev Nicat Qadir oğlunun
«Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət əlaqələrində neft
strategiyasının rolu» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

R Ə Y

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı aktual olub, zəruri problemdir. Belə ki, bu dövürdə formalaşan milli iqtisadiyyat cəmiyyətdə sistem dəyişikliklərinin xüsusi şəraitinin, həyata keçirilən iqtisadi siyasətin, daxili və xarici amillərin, habelə müxtəlif sosial iqtisadi proseslərin nəticəsi kimi formalaşır.

Milli iqtisadi sistem cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərinin formalaşma xüsusiyyətlərini və onun inkişaf modelinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Keçid dövründə milli iqtisadiyyata xas olan konkret problemlərin səmərəli həlli yollarının mexanizmlərini, iqtisadi sistemin makroəviyyədə iqtisadi artım prosesinin nəzəri və praktiki problemlərini, konkret faktiki meylləri və məlumatların reallıqları və qarşılıqlı əlaqəsini sistem halında təhlil etməklə, obyektiv dəyərləndirmək və əməli əhəmiyyət kəsb edən idarəetmə və tənzimləmə nəticələrinə gəlməklə mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında milli iqtisadiyyatın potensialı mühüm rol oynayır. Milli iqtisadiyyatın potensialı, iqtisadi artım prosesi, resuslar balansı, onlardan istifadə dərəcəsi ilə habelə elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsindən asılı olaraq mövcud dövürdə hərəkətə gətirilə bilən imkanlarla müəyyən olunur. Bu problemlərin həllində neft amili əsas rol oynayır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında prioritet sahələrdən biri olan neft sənayesi özünəməxsus tarixi inkişaf yolu keçmiş, ölkənin aparıcı sahələrindən biri olub, ölkənin makroiqtisadi inkişafında mühüm rol oynayaraq, onun sosial-iqtisadi durumunun tərəqqisinə, sosial-mədəni səviyyəsinin yüksəlişinə və milli şüurunun formalaşmasına güclü təkan vermişdir.

Dissertasiya işində qoyulan məsələlərin müsbət izah edildiyini nəzərə alaraq, onun qəbul edilib müdafiyyə buraxılmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.

dos.M.M.MƏMMƏDLİ

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Beynəlxalq ticarət və gömrük işi»
ixtisası üzrə təhsil alan 2892-cı qrup tələbəsi Quliyev Nicat Qadir oğlunun
«Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət əlaqələrində neft
strategiyasının rolu» mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

R Ə Y

Neft sənayesinin bu günkü və gələcək inkişafı onun infrastrukturasının müasir dövrün siyasi və iqtisadi tələblərinə uyğun formalaşması üçün bu sahəyə yeni investisiyalar cəlb edilməlidir. Bu məqsədlə neft sənayesinin infrastruktur sistemi müəyyən iqtisadi siyasət əsasında inkişaf etdirilməlidir. Bununla əlaqədar neft sənayesində investisiya siyasəti ilə yanaşı infrastruktur siyasəti də aparılmalıdır və bu istiqamətdə görülən işlər qarşılıqlı əlaqələndirilməlidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə edildikdən sonra respublikanın qarşılaşdığı iqtisadi çətinliklərin həlli yollarından biri məhz neft və qaz hasilatını artırmaq və onun hesabına digər sahələri inkişaf etdirməkdir. Neft sənayesində fəaliyyət göstərən istehsal fondlarının böyük hissəsi uzun müddət istismar edildiyindən artıq köhnəlmiş və yaxud da sıradan çıxmışdır. Neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi onun texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsini, əsas istehsal fondların yenidən qurulmasını və yeniləşməsini tələb edir. Bununla yanaşı istehsal olunan neft məhsullarının daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün onların keyfiyyəti dünya standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Neft sənayesinin effektivliyinin artırılması xarici şirkətlərlə iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili və idarə olunması yeni metodiki mexanizmlərin tətbiqi və proqnozlar verilməsini tələb edir. Bunun üçün təbii resuslardan neft sənayesinin mövcud potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və neft hasilatının və emalının artırılması prioritet istiqamətlərdəndir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, dissertasiya işi tamamlanmış işdir və onu müdafiəyə buraxmaq olar.

Prof. A. Ş.Şəkərəliyev

РЕЗЮМЕ

Приобретение Азербайджаном государственной независимости, переход к рыночным отношениям, либерализация внешнеэкономической деятельности и цен открыли новые возможности для интеграции страны в мировую хозяйственную систему.

Сегодня создание инфраструктуры рыночной экономики, переход к новой модели управления хозяйством, осуществление широкомасштабной и системной экономической реформы, Нефтяной Стратегии, укрепления правовой базы экономики и управления, повсеместное развитие предпринимательства, осуществление региональных и отраслевых программ по социально-экономическому развитию страны дали ощутимые результаты, и Азербайджан укрепил свою позицию на мировой арене.

SUMMURY

The thesis consists of an introduction, three chapters, and a finding and used literature list.

The introduction justifies the currency of the subject, states the research level, explains the purpose and duties of the work, its scientific innovation, practical importance, specifies its object, subject, theoretical-methodical and data base and approbation. The first chapter which is called the theoretical-methodical fundamentals of management of international Economic Relations clarifies the role and importance of International Economic Relations under circumstances of globalization? Construes the forms and participants of these relations, and researches the principles and methods of government regulation of foreign economic activities.

REFERAT

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq inzibati-amirlik sisteminə xas olan bütün prinsiplər, o cümlədən xarici iqtisadi fəaliyyət üzərində dövlət inhisarı aradan qaldırılmış, tamamilə yeni fərqli məzmunu malik situasiya formalaşmışdır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə həyata keçirilən islahatlar təkcə forma dəyişikliyini deyil, eləcə də xarici iqtisadi münasibətlərin təkrar istehsal proseslərini əhatə etməklə, qlobal səviyyəli inkişaf qanunauyğunluqlarına maksimum dərəcədə müvafiq gələn xarici ticarət strategiyasının formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Son 10 illik inkişaf dinamikası göstərir ki, iqtisadiyyatın “açıq”lıq dərəcəsinin yüksəldilməsi və bazar münasibətlərinin təşəkkülü istiqamətində nailiyyətlər əldə olunmuş, milli iqtisadi subyektlərə beynəlxalq rəqabətin təsir gücü hissediləcək dərəcədə artmışdır. Digər tərəfdən, dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərin (iqtisadi inteqrasiya və qloballaşma, istehsal və kapitalın transmilliləşməsi prosesinin sürətlənməsi və s.) təsiri nəticəsində ölkədaxili iqtisadi münasibətlərin yeni modifikasiyası meydana çıxmış, xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi problemi daha da kəskinləşmişdir.

Neft sənayesi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olub, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Hazırda ölkəmizin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunduğu dövrdə bu sənaye sahəsinin inkişaf etdirilməsi, onun ixrac imkanlarını tədqiq edilməsi daha aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, neft məhsullarının istehsalının artırılması və bu əsasda onun ixracının çoxaldılması respublikamızın inkişafının hazırkı mərhələsində yalnız dünya bazarına çıxmaq və valyuta təsərrüfatını gücləndirmək məqsədi güdmür. Burada qlobal məqsəd Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin hazırkı mərhələsində neft amilindən istifadə edib respublikamızın siyasi müstəqilliyini beynəlxalq səviyyədə möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

Digər tərəfdən neftin dünyada bütün sahələr arasında gəlirlik səviyyəsinə və ödəmə əmsalına görə birinci yerdə olması onun milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün iqtisadi və sosial səmərəlilik baxımından çox faydalı olmasını göstərir.

Müasir qloballaşma dövrü dünya ölkələrindən öz sərvətlərindən səmərəli və rentabelli istifadə etməyi tələb edir. Hansı dövlət bu prinsiplərə əməl edib strateji məhsulları ilə önə çıxsa bilsə, həmin dövlət öz iqtisadiyyatını və əhalisinin həyat şəraitini müsbət istiqamətlərdə yönləndirə biləcək. Respublikamız da öz strateji məhsulu sayılan neft amilindən yüksək bacarıqla istifadə etməli, neftdən gələn gəliri iqtisadiyyatın diversifikasiyası yolu ilə digər sahələrə yönəltməklə həm ixrac potensialını artırır, həm də digər sahələrin inkişafını sürətləndirə bilər. Bu yolla ölkəmiz öz iqtisadi qüdrətini artırmaqla dünyada “söz sahibi“ olan dövlətə çevrilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin təşkili və idarə edilməsi sferasında dinamik xarakterli dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Keçid iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruriliyi ilə ölkənin milli mənafeələrinin təminatı, digər tərəfdən isə müasir qlobal meyli və təmayüllər arasında optimal mütənasibliyin formalaşdırılmasında əsas ağırlıq məhz xarici ticarət strategiyasının üzərinə düşür. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən struktur modernləşmə iqtisadi artımın davamlılığına nail olma, mənafe subyektləri arasında düzgün tənəsüblüyün formalaşması, bölgü sferasında prioritetlərin nəzərə alınması və ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatına effektiv qoşulma prosesində real gerçəkliyə söykənməklə həyata keçirilən xarici ticarət strategiyası həlledici əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda real bazarın və milli iqtisadiyyatın hələ formalaşma mərhələsində olduğunu diqqət mərkəzində saxlamaqla, xarici ticarət strategiyasının formaları və tərkib ünsürlərinin seçilməsində real situasiyaya adekvatlığın təminatı da xüsusi aktualıq kəsb edir.

Neft müqavilələrinin həyata keçirilməsi çərçivəsində neft və qazın daşınması və nəqli prosesi olduqca əhəmiyyətli və strateji bir faktordur. Müasir şəraitdə neft, neft məhsulları və qaz külli yüklər hesab edilir. Ona görə də nəqliyyat sistemi onları fasiləsiz olaraq neft emalı və neft-kimya zavodlarına, habelə istehlakçıya vaxtında, ucuz, nəqləmə zamanı onların keyfiyyətinə xələl gəlmədən və minimum itkiyə yol verməklə çatdırılmalıdır.

